

влення о- х пог- давні	1. Стано державн правови лядів у часи	1. Виник нення га розвито христия держав правови х ідей	1. Держа вно-пра- вові концепції унання тизму	1. Держа вові обірун'ї абсолю	1 Державно-пра- вові вчення Росії цеїгтра- ержа-ві епня абсолю гизму	1. Конце держави Росії жу- форм
вно- погляди лів вньої	2. Держа і і правові мислите Старода Греції	2. Вченн держав Фоми КОЮ	2. Вченн держав нового часу	2. Іолгшко- ідеоло- доби у абсолю-	2. І правова Росії розквіт тиз-му	2. Держа правові ції в кіпця XIX-поч. XX ст
юк дер- правових концепц ій піз- рецького та у вньому	3. Розви жав-но- концепц ньої періоду Старода Римі	3. Поліг і і правові мислите юристів ньовічч	3. Державно- правові ції представників І Іросвіт питва	3. Стано погляді держав в Київській Русі	3. Державно- вчення соціаліс тичного 21 комуністич- ного напрямів	
			4. І Іолі правові США боротьб и за і іе- ість	4. І Іолі Іоліпчна і думка в доби овіччя	4. І правова Україні середнь іейських лів. XIX-	4. Осінов жавно- вчення свої мислите XX ст
			5. Стан овлення і ро- винок полі- і правової думки в І Пімеч- чиш	5. Поліп іко-пра- вова ідеологія ліберал ьного т< і тичного Україні		
			блЮри чна права. і Іолі і іко- вчення мис- лителів Франції га Анг- лії XV Ш-поча і- ку XIX ст			

І, ІОІЧ І.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОІ ІЯ ІІ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО < НІ І

Модуль 1. Становлення державно-пришних т>." ni<)iu у <)чийї ■<•/< ч

Розглядаються міфологічні уявлення п.іііііпч пріііи ир<> иірі і,и, установлений на землі Творцем, иросюку" и.оі рсмшмик иш >п....., і і. р

ЖаВу Через ПриЗМу ВЗаєМОІгГя ІК\ ПСІНЧ'МОЮ І,І ІГМОЮ .Ш.І>М НімІ|< ч міг

ратурні пам'ятки сгароданмі.оііліііі.ких, чрсіянм і шип м.пч 1.1 ианпійн.

КІХ АВТОРІВ, СИСТеМа ПОГЛЯДІВ Про ПОХОД/МЧИМ ирж.ІІШ І \,|і.ІКПі і.іміпії.

Окреслюються етапи раціоналізації інші і мко 11 р. 11 к >и<> і ч\ммі. гич "рачки нізму про варновий поділ сусиілі.сміа, нчішчч при і -і- і і і і \ і<-р,клн\ мені ди здійснення державної влади, про ирнро/іішм іа шощ і.кпн і.ІМІІ

Модуль 2. Державно-правові погляди мислителів ('піродавньої І рсції

Дається класифікація форм держави, аналізується ичепия про прано іа державний устрій в "Законах"

Платона, його ідеї про ідеальну державу. Розглядається політико-правове вчення Арістотеля. його уявлення про форми та закономірності розвитку ідеальної держави, розуміння ним сутінки права та закону.

Модуль 3. Розвиток державно-правових концепцій піньогрецького періоду тау Стародавньому Римі

Висвітлюються погляди філософів піньогрецької доби. Лііалізупьєа розвиток римськими мислителями політико-правових вчень, чапоча і кованих діячами Стародавньої Греції. Розглядаються подальші кроки щодо формулювання концепції юридичної особи, створення самостійної науки юриспруденції, розвитку окремих юридичних наук галу ІЄНОЮ напрямом.

МОДУЛЬ 1. СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ У ДАВНІ ЧАСИ

Зміст дидактичної одиниці

Загальна характеристика релігійно-міфологічних уявлень про державу і право в країнах Стародавнього Сходу у II-I тис. до н.е. Політична і правова ідеологія у Стародавній Індії та Стародавньому Китаї. Етап раціоналізації політико-правової думки. Зороастризм. Ідеї брахманізму про становий (варновий) поділ суспільства, їх релігійне та правове обґрунтування. Політико-правові ідеї Лао-цзи. Вчення про природний та людський закон Дао. Ідеї буддизму як критика теологічної концепції походження та сутності держави. Ствердження ідей гуманізму, непротистояння злу злом.

Література

Алексеев С.С. Право на пороте нового тїєсячелетя // Некоторые тен-денции мирового правового развития надежда и драма современной эпохи. - К, 2000.

Вернадский Г.В. История права. - М., 1999.

Всеобщая история государства и права (под ред. К.И. Батыра). - М., 1998.

Жидков О.А. История государства и права Древнего Востока. - М., 1983.

Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник (Упорядники А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко). - К., 2001.

Мухаев Р.Т. Хрестоматия по теории государства и права. Политология, история политических и правовых учений: Учебное пособие. - М., 2000.

Петражицкий М.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. - М., 2000.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ

Виникнення держави і права викликало утворення складних надобщинних структур і відповідних їм механізмів соціально-нормативної регуляції, формування принципово нових основ управління суспільством. Люди почали розмірковувати про ці соціальні феномени, їх сутність та роль у суспільному житті. Такі роздуми на перших порах являли собою елементи релігійно-міфологічного світогляду. Встановлений на землі порядок розглядався нашими пращурами як невід'ємна частина всесвітнього порядку, започаткованого Всевишнім.

Умови життя суспільства сприяли формуванню уявлень людей про їхнє місце в навколишньому середовищі, взаємини з іншими людьми, про свої права та обов'язки. Незважаючи на те, що більшість народів стародавнього світу жили відособлено один від одного, всім їм був притаманний саме такий підхід до розуміння сутності держави, суспільного порядку, справед-

ливості. Свідченням цього є нечисленні літературні пам'ятки, які дійшли до наших днів. Проте схожість підходів різних народів у визначенні іпів земного облаштування мала місце лише у найдавніший період неччинної історії.

Людське суспільство перебуває у постійному розпитку. Разом з ним змінювались погляди на державу, порядок, справедливість. Це підготувало етапи з'ясування людьми питання про взаємозв'язок порядку на землі і м.і землі. У **Стародавньому Китаї**, наприклад, вважалося, що гакпії імчі.и, уособлює правитель держави. Від імені Бога він реалізує надані йому повноваження, встановлюючи порядок на землі. Ч опіяму н.і їй і" і інші особи, підлеглі імператору, зобов'язані втілювати її життя ііііи під страхом божественного покарання.

У **Стародавньому Єгипті** побутував міф, за яким божество не ІІ ній уособлювали найвищу владу надлюдьми, але її брали безіосеро. ііііо \ ч.и ІІ. у встановленні земного порядку і вирішенні багатьох земних п|><і' к м Прикладом саме такого уявлення є стародавньої іпегські ш к р.и\ |иі пам'ятки: "Повчання Птахотепа" (XXVII сі. до н.е.), "Кіпл м|ппн\ (XXV-XXIV ст. до н.е.). Червоною ниткою через усі ці твори приміш ІІ. ідея про божественну сутність влади і законів, їх небесне ііімічжтні і і відповідність божим настановам. Рекомендувалось дотримуватися і. * іц>. і ведливої поведінки і виконання законів. Бог безпосередньо пилинам н.і м|к. цеси в суспільстві, був верховним правителем, носієм законів і мерміншим суддею. Такий підхід до з'ясування питання про владу, порчіок справедливості домінував у народів протягом тисячоліть, він буй і-прішя тий багатьма релігіями народів світу.

Досить багатими і різноманітними є пам'ятки політико-праконмч іп **Стародавньої Індії**. Кочові племена аріїв, завоювавши місцеве аіноміппо населення дравідів, стали авторами релігійних книг-ведів ("Священні іп.ні ня"). "Рігведа" стала найстарішою священною книгою брахманізму. Крім ті о, аріями створені релігійно-філософські твори („Упанішади"), поетичні епопеї "Махабхарата" та "Рамаяна", а також юридичні збірники, які здебільшою являють собою не стільки письмовий виклад норм звичаєвого права, скільки реліі ііііі-філософські, морально-етичні та політичні трактати. Серед них важніше місце посідають "Закони Ману" (III ст. до н.е.), де був закріплений кастово-варновий поділ давньоіндійського суспільства. Водночас тут містяться ідеї щодо закону, його ролі у людському бутті: "Вчинене беззаконня ніколи не залишається без наслідків для того, хто його вчинив", - шпорять Закони Ману. Покарання повинно служити засобом боротьби за підтримання законності в суспільстві. "Покарання є правитель, - це керівник, воно служить запорукою дотримання закону... Тільки покарання править усіма істотами... Мудрі вважають покарання тотожним до закону".

Брахмани - автори священних книг, - вважають за необхідне давати поради правителям стосовно організації державного апарату, суду, управління країною, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики, видання законів. Цьому присвячена "Артхашастра" ("Книга про користі"), автором якої є політичний діяч Стародавньої Індії Каутілья.

Древньоіндійські уявлення про державу визначають її сім елементів: територія, правитель, міністри, столиця, державна казна, військо і союзники. Утворення держави і формування її політичної організації пов'язуються із занепадом моральності в суспільстві. Вважається, що тривалий час люди і своїх діях підлягали тільки законам, і ніяка влада не могла втручатись у життєдіяльність суспільства. Але згодом стало зрозумілим, що "там, де немає влади, сильний пожирає слабшого". Влада, підкреслює "Артхашастра", є найважливішим елементом існування суспільства. Вона "оберігає сонного, панує над усіма істотами, охороняє їх, стоїть на сторожі загального порядку".

Починаючи з VIII ст. до н.е., погляди на державу, суспільний порядок, закони і справедливість зазнають суттєвих змін. Їх початком стало поширення у Персії, а згодом - у країнах Близького Сходу вчення **Заратустри**:

- суспільний порядок розглядався ним як боротьба двох протилежних сил: Добра (царства світлого божества) і Зла (царства темного божества);

- метою людського існування на Землі є Добро. Ведучи безперервну боротьбу зі Злом, Добро утверджує справедливість, порядок, добробут. *Саме держава допомагає Добру у досягненні його благородної мети;*

- подібно до своїх попередників, Заратустра зробив спробу визначити сутність і функції влади, яку він ототожнював з особою монарха. На його думку, правитель держави віддзеркалює на землі Добро - царство світлого божества. Він є його служителем. Для досягнення цієї мети, для успішної боротьби зі Злом єдиноуправитель держави захищає своїх підданих, встановлює справедливість, мир і спокій, загалом - дбає про створення відповідних умов для щасливого земного життя.

Дисонансом щодо ідей божественного походження влади звучать погляди *буддистів* (VI-V ст. до н.е.), які заперечували божественну основу держави і всього суспільного устрою. Прихильники цієї релігійної течії вважали, що всесвіт живе за природним законом, і всі навколишні події є ні чим іншим, як природною закономірністю. Відповідно - життя людини переважним чином залежить від неї самої, від її знання природного закону.

Нарешті, у VI-V ст. до н.е. уявлення про всесвітній лад, державний порядок і закон стали більш прагматичними. Показовим у цьому відношенні є стародавньокитайське вчення школи **Конфуція** (551-479 рр. до н.е.), яке акумулювало в собі ряд уявлень про державу і право тих часів. Політичні структури розглядались мислителем і його послідовниками в органічному

взаємозв'язку з правовими, у співвідношенні між собою та іншими соціо-нормативними регуляторами (звичаями, мораллю, обрядами). Це - >к-/>ш<

Друге. Конфуціанці порівнювали державу з великою сім'єю, де влада правителя порівнювалась із владою глави сімейства, а відносини панування та підлеглості - як ієрархічні сімейні стосунки, де папуг беззаперечно підпорядкування молодших старшим. Подібно до патріархальної сім'ї іла імператора в державі здійснюється одноособно, без будь-якого втручання ззовні.

Третє. Прибічники вказаної концепції переоцінювали вплив на суспільні відносини моральних норм і принципів. Вони стверджували, що державні іакопи більш-менш адекватно відображають суспільні відносини, але їй ромі, у регулюванні різних сфер життя суспільства недостатня внаслідок того, що нерідко закони є досить жорстокими і не сприяють злагоді в суспільстві. Тому сфен піннішим регулятором суспільних відносин, на їхню думку, була б система норм моралі, звичаї та інші неписані правила поведінки.

В цей же час значного поширення у Стародавньому Кпіаї набуває концепція даосизму, основоположником якої був Лао-цзп. Нона баї аго в чому повторювала буддизм. Зокрема, її прихильники теж обстоювані ідею про природне походження Всесвіту, суспільства та держави. І1 опиті їх розвитку знаходиться вічний закон "Дао", відповідно до якою іепуюи. та процвітають природа і суспільство. Такі уявлення про суспільно-політичні процеси вимальовувались у дещо спрощену схему: який» відносини у державі будуються за приписами "Дао", то панує порядок та спранст пінки, і, відповідно, щасливе життя і добробут; якщо ж ці приписи не виконуються, то суспільство впадає в насилля, безпорядки і хаос.

В другій половині V ст. до н.е. в Китаї виникла **"моїепічна інколи"**, засновником якої був Мен-цзи. В її основі знаходилась утопічна ідея взаємної любові між людьми, правителями і підлеглими. В основі походження держави, затвердженням прихильників даної школи, є суспільний договір. Всі люди є рівними від природи, верховна влада в державі належить всьому народові, а управління в суспільстві слід здійснювати за загальноприйнятими методами виховання і примусу. Мен-цзи вважав, що не держава пригноблює народ, і не правителі експлуатують своїх підлеглих, а, навпаки, держава дбає про встановлення закону, подолання бідності, звільнення людей від гніту та насильства.

Помітною течією державно-правової думки Стародавнього Китаю стала "фацзя"(школа юристів). Її автори відстоювали ідею поширення в державі єдиного, уніфікованого писаного права, яке покликане

захищати особу, державу, власність. В той же час, відстоюючи ідею правового порядку, суспільної безпеки, вони допускали можливість превентивного покарання, запровадження принципу колективної відповідальності, а також покарання за принципом об'єктивної осудності (коли до відповідальності за злочин могли б притягуватися родичі правопорушника). Взагалі закони і покаран-

10

ня бачилися прихильниками цього вчення головним інструментом державного управління, засобом регулювання суспільних відносин.

Стародавньокитайські вчення про державу і право

<i>Школа Конфуція</i>	<i>Концепції я</i> <i>даосизму</i>	<i>Моїєтичні а</i> <i>школа</i>	<i>Школа юристів</i>
- політичні та правові структури взаємозв'язані; — держава — це сім'я; ефективним регулятором суспільних відносин є звичаї та норми моралі.	- ідея природного походження держави та суспільства; - порядок і справи грунтуються на приписах Дао.	- утопічна ідея любові між правителями та народом; - в основі походження держави знаходиться суспільний договір.	— за встановлення в державі єдиного писаного права; - за можливість застосування превентивного покарання; - запровадження принципу колективної відповідальності за злочин.

Основні категорії та поняття

Релігійно-міфологічний світогляд, домінуючий, автохтонне населення, веди, брахмани, варни, касты, соціонормативні регулятори, ієрархія, патріархальна сім'я, концепція, адекватний, закон Дао, уніфікований, превентивний, об'єктивна осудність.

Словник термінів та визначень

Релігійно-міфологічний світогляд - світобачення і світосприймання давніх людей, яке базувалося на поєднанні релігійних вірувань з міфологією.

Домінуючий - панівний, що владорує над іншими.

Автохтонне населення - племена та народи, які споконвічно проживали у тій чи іншій місцевості, на певній території.

Веди - священні книги Стародавньої Індії.

Брахмани - найпривілейованіша суспільна група стародавньоіндійського суспільства, яка складалася із священнослужителів та жреців.

Варни - замкнуті соціальні групи стародавньоіндійського суспільства, на які поділялось вільне населення за своїм походженням.

Касты - професійні суспільні верстви.

Соціонормативні регулятори - це неписані правила поведінки (звичаї, обряди, релігійні настанови, традиції, норми моралі).

Ієрархія - система взаємного підпорядкування.

Патріархальна сім'я - велика сім'я, яка включала в себе 2-3, а іноді і 4 покоління, з неподільною владою її глави-батька.

Концепція - система поглядів на певне явище.

11

взаємозв'язку з правовими, у співвідношенні між собою та іншими соціо-нормативними регуляторами

(звичаями, мораллю, обрядами). Іс - *перше*.

Друге. Конфуціанці порівнювали державу з великою сім'єю, де влада правителя порівнювалась із владою глави сімейства, а відносини напучання та підлеглості - як ієрархічні сімейні стосунки, де панує бетідперчнспідпорядкування молодших старшим. Подібно до патріархальної сім'ї ндл на імператора в державі здійснюється одноосібно, без будь-якої о втручання і юнні.

Третє. Прибічники вказаної концепції переоцінювали кішнв па суспільні відносини моральних норм і принципів. Вони стверджували, що державні іакони більш-менш адекватно відображають суспільні відносини, апс їх ропі, у регулюванні різних сфер життя суспільства недостатня внаслідок чого, що ік-рінко закони є досить жорстокими і не сприяють злагоді в суспільстві. Тому сфемпішііішм регулятором суспільних відносин, на їхню думку, була б сисchema норм моралі, звичаї та інші неписані правила поведінки.

В цей же час значного поширення у Стародавньому Китаї набуває концепція даосизму, основоположником якої був Лао-цзіі. Нона баіаіо н чому повторювала буддизм. Зокрема, її прихильники чсж обпоюваніі ічею про природне походження Всесвіту, суспільства та держави. И основі їх розвитку знаходиться вічний закон "Дао", відповідно до якого існуючі, та процвітають природа і суспільство. Такі уявлення про суспільно-політичні процеси вимальовувались у дещо спрощену схему: якщо підносний у державі будуються за приписами "Дао", то панує порядок та справе■мивієть і відповідно, щасливе життя і добробут; якщо ж ці приписи не виконуються' то суспільство впадає в насилля, безпорядки і хаос.

В другій половині V ст. до н.е. в Китаї виникла "моїс пічна шкоіа" засновником якої був Мен-цзи. В її основі знаходилась утопічна ідея взаємної любові між людьми, правителями і підлеглими. В основі походження держави, за твердженням прихильників даної школи, є суспільний договір. Всі люди є рівними від природи, верховна влада в державі належить всьому народові, а управління в суспільстві слід здійснювати за загальноприйнятими методами виховання і примусу. Мен-цзи вважав, що не держава пригноблює народ, і не правителі експлуатують своїх підлеглих, а, навпаки, держава дбає про встановлення закону, подолання бідності, звільнення людей від гніту та насильства.

Помітною течією державно-правової думки Стародавнього Китаю стала "фацзя"(школа юристів). її автори відстоювали ідею поширення в державі єдиного, уніфікованого писаного права, яке покликане захищати особу, державу, власність. В той же час, відстоюючи ідею правового порядку, суспільної безпеки, вони допускали можливість превентивного покарання' запровадження принципу колективної відповідальності, а також покарання за принципом об'єктивної осудності (коли до відповідальності за злочин могли б притягуватися родичі правопорушника). Взагалі закони і покаран-

10

ня бачилися прихильниками цього вчення головним інструментом державного управління, засобом регулювання суспільних відносин.

Стародавньокитайські вчення про державу і право

<i>Конфуція</i>	<i>Школа</i>	<i>Концепція</i>	<i>Моїстичн</i>	<i>Школа</i>
		<i>даосизму</i>	<i>а</i>	<i>юристів</i>
- політичні та правові структури взаємозв'язані; - держава - велика сім'я; - ефективним регулятором суспільних відносин є звичаї та норми моралі.	- ідея природного походження держави та суспільства; - порядок і справедливість ґрунтуються на принципах Дао.	- утопічна ідея взаємної любові між правителями та народом; - в основі походження держави знаходиться суспільний договір.	- утопічна ідея взаємної любові між правителями та народом; - в основі походження держави знаходиться суспільний договір.	- за встановлення єдиного писаного права; - за можливість застосування превентивного покарання ; - запровадження колективної відповідальності за злочин.

Основні категорій' та поняття

Релігійно-міфологічний світогляд, домінуючий, автохтонне населення, веди, брахмани, варни, касти, соціонормативні регулятори, ієрархія, патріархальна сім'я, концепція, адекватний, закон Дао, уніфікований, превентивний, об'єктивна осудність.

Словник термінів та визначень

Релігійно-міфологічний світогляд - світобачення і світосприймання давніх людей, яке базувалося на поєднанні релігійних вірувань з міфологією.

Домінуючий - панівний, що владорує над іншими.

Автохтонне населення - племена та народи, які споконвічно проживали у тій чи іншій місцевості, на певній території.

Веди - священні книги Стародавньої Індії.

Брахмани - найпривілейованіша суспільна група стародавньоіндійського суспільства, яка складалася із священнослужителів та жреців.

Варті - замкнуті соціальні групи стародавньоіндійського суспільства, на які поділялось вільне населення за своїм походженням.

Касті - професійні суспільні верстви.

Соціонормативні регулятори - це неписані правила поведінки (звичаї, обряди, релігійні настанови, традиції, норми моралі).

Ієрархія - система взаємного підпорядкування.

Патріархальна сім'я — велика сім'я, яка включала в себе 2-3, а іноді і 4 покоління, з неподільною владою її глави-батька.

Концепція - система поглядів на певне явище.

11

Адекватний - що відповідає чомусь, подібний до чогось. **Закон Дао** — стародавньокитайський закон про вічну гармонію природи і людського суспільства.

Уніфікований - єдиний, приведений до чогось спільного. **Превентивний** - випереджувальний, запобіжний. **Об'єктивна осудність** - покарання особи без її вини.

Курсові завдання

1. **Скласти опорний конспект вивченого матеріалу і термінологічний словник.**

2. **Питання підготовки до іспиту**

2.1. Предмет та методи навчальної дисципліни "Історія вчень про державу і право".

2.2. Політико-правове вчення як виразник класових, суспільних та групових інтересів.

2.3. Значення вивчення "Історії вчені, про державу і право" для формування правової свідомості юриста вищої кваліфікації.

2.4. Місце навчальної дисципліни в системі юридичних наук у навчальному закладі.

2.5. Характеристика уявлень про державу і право у Стародавньому Єгипті та

Стародавній Індії.

2.6. Характеристика основних положень буддизму.

2.7. Ідеї брахманізму про становий поділ суспільства.

2.8. Вчення Конфуція про ідеальну державу та методи здійснення державної влади.

2.9. Концепція даосизму.

2.10. "Моїстична школа" та школа юристів Стародавнього Китаю.

3. **Питання для самоконтролю, (відповіді можна перевірити за додатком).**

3.1. Що є предметом навчального курсу "Історія вчень про державу і право"?

3.2. Назвіть твори стародавньоєгипетських авторів. Які ідеї щодо держави і права розкриваються в них?

3.3. В чому полягає суть ідеї брахманізму?

3.4. Чому погляди буддистів звучали дисонансом стосовно ідеї божественного походження держави?

3.5. Які романтично-утопічні уявлення про державу мають місце у вченні Конфуція?

3.6. Вкажіть на реакційно-консервативні риси концепції "фа-цзя"?

Додаток

ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

3.1. Предметом "Історії вчень про державу і право" є історичний процес виникнення теоретичних знань про державу, право, політику, а також практика їх втілення в реальну площину життя.

3.2. Стародавньоєгипетськими пам'ятками є "Повчання Птахоте-па"(XXVII ст. до н.е.) та "Книга мертвих"(XXV-XXIV ст. до н.е.). Вони пропагують ідею божественного походження влади і законів, висловлюють побажання дотримуватись справедливої поведінки і виконання законів, оскільки антисуспільна поведінка буде засуджена самим богом.

3.3. Ідея брахманізму спрямована на закріплення нормами права і релігійними настановами нерівноправного поділу між представниками різних суспільних варі. Проголошується ідея законності, невідворотності покарання. Брахмани вважали за потрібне давати правителям поради щодо питань управління державою, видання законів, здійснення суду.

- 3.4. Буддисти заперечували божественне начало в державі і суспільстві і виходили із природного походження всього у всесвіті.
- 3.5. У вченні Конфуція романтично-утопічні ідеї стосуються порівняння держави з великою сім'єю і переоцінки впливу на суспільні відносини моральних норм і принципів.
- 3.6. Реакційно-консервативні риси концепції "школи юристів" (фа-цзя) стосувались можливості застосування превентивного покарання, колективної відповідальності і принципу об'єктивної осудності.

12

13

МОДУЛЬ 2. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ МИСЛИТЕЛІВ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Зміст дидактичної одиниці

Загальна характеристика античних уявлень про державу і право. Політико-правові погляди періоду становлення давньогрецької державності. Платон про ідеальну державу в діалозі "Держава". Класифікація форм держави. Вчення про право та державний устрій в "Законах" Платона.

Політико-правове вчення Арістотеля. Поняття форми та закономірності розвитку ідеальної держави Арістотеля. Розуміння Арістотелем права і закону. Вчення про державу і права Епікура.

Література

Аристотель. Никомахова етика // Соч. в 4 т. - М., 1983

Аристотель. Політика.// Там же.

Себайн Г., Торсом Т. Історія політичної думки. - К., 1997

Машеріалісты Древней Греции. - М, 1995

Мыслители Греции. От мифа к логике. - М., 1998

Нерсесянц В. Право и закон: из истории правовых учений. - М, 1983

Мірошніченко М.І., Мірошніченко В.і Історія вчень про державу і право. Навчальний посібник. - К.,

2001

Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і іраношіх ичень. Навчальний посібник, 3-є видання, стереотипне. - К., 2002

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ

Розглядаючи політико-правові погляди стародавньогрецьких мислителів, слід перш за все мати на увазі, що антична доба Стародавньої Греції не період полісної організації суспільства.

Що собою являв античний поліс? Це своєрідна форма соціально-економічної і політичної організації, яка охоплювала, власне, місто і околиці (місто-державу). Вільні громадяни міста становили економічний союз власників господарств, організований у певні форми політичного устрою, зі своїми нормами співжиття, звичаями, традиціями, релігійними віруваннями і правом. Участь у політичному житті міста-поліса була почесним обов'язком кожного громадянина-

14

ні V старо давніх греків поліс був *формою втілення ідеї всеохоплюючої космічної справедливості, де критерієм такої справедливості виступаю право.*

Саме в умовах поліса зародилися, утвердилися і поширилися великі ііч птичні ідеї, які на тисячоліття пережили своїх творців і не втратили актуальності сьогодні.

По-перше, це ідея громадянського суспільства. її суть полягає в усвідомленні кожним громадянином своїх прав і обов'язків, своєї приналежності до нього громадянського суспільства. А для цього потрібно працювати на загальноне благо, в інтересах всієї спільноти і тим самим забезпечувати власне благо.

По-друге, ідея демократії, яка вперше отримала своє філософське обґрунтування і реальне втілення в житті.

По-третє, це ідея республіканської форми державного правління. В ірєвньо-грецьких державах вперше виникли і отримали свою апробацію такі невід'ємні складові частини політичного життя міста-поліса, як виборність, колегіальність і строковість органів влади.

Розвиток державно-правової думки Стародавньої Греції був невід'ємний від розвитку філософії і певною мірою співпадав з періодами розвитку державності.

1. *Ранній період (IX-VI ст. до н.е.)* - період становлення давньогрецької державності. Зароджується теорія міста-держави. Замість міфологічних уявлень про навколишній світ з'являються обґрунтовані реаліями філософські бачення проблем держави і права.

2. *Період розквіту політичної філософії (V - перша Пол. IV ст. до н.е.)*. Виникає патріархальна теорія держави Арістотеля.

3. *Період пізнього елінізму (II пол. IV ст. до н.е.-II ст. н.е.)*. Характеризується занепадом державності, кризою полісної організації суспільства, її руйнацією і підпорядкуванням більш могутнім державам - Македонії, а потім - Риму.

Приблизно з VI ст до н.е. погляди на державу і право у Стародавній Греції почали оформлюватись в окрему систему знань. Причому, на відміну від давньосхідних країн, тут цей процес розвивався активніше. Держава і право ставали об'єктами дослідження багатьох мислителів, виникали філософські школи. Вони почали аналізувати конкретні державно-правові вчення своїх попередників, розвиваючи окремі з них далі, а

загальноприйнятих норм людської поведінки. Вони вважали, що за природою всі люди рівні, а нерівність впливає не з природи, а з людських законів.

Погляди софістів розвинув і збагатив **Сократ** (V ст. до н.е.). Він вперше сформулював концепцію договірних відносин між державою і громадянином, заклавши тим самим основи практичної політики і права. Сократ був прихильником такого устрою держави-поліса, де панують справедливі за природою закони. Виходячи з принципу законності, він намагався охарактеризувати різні форми державного устрою і правління. Філософ різко засуджував тиранію як режим беззаконня, сваволі та насильства, але й гостро критикував демократію, вбачаючи її головний недолік у некомпетентності посадових осіб, обраних на свої посади випадково.

2 — 4-2005

17

Вагомий внесок у розвиток державно-правової думки Стародавньої Греції зробили Платон та Арістотель.

Платон (У-IV ст. до н.е.) вперше серед античних філософів дав своє розуміння держави, започаткувавши *філософсько-політичну теорію міста-держави*. Основні положення цієї теорії Платон розвинув у двох найбільших своїх працях - "Держава" і "Закони".

Основні ідеї діалогу "Держава" зводяться до наступного: — Платон допускає можливість побудови (правда, не на тривалий час) *ідеальної держави*. Поліс є найбільш підходящий варіант такої держави, він є гармонійним союзом людей, які взаємно задовольняють потреби одне одного. Запорукою єдності та гармонії поліса є справедливість, яка полягає у рівності всіх громадян перед державою і чесним виконанням кожним своїх обов'язків;

■ ідеологічною платформою ідеальної держави стан *міф про походження людей і розподіл їхніх статусів*: одні з них покликані виконувати функції управління державою, другі її охороняти, треті бумі юдуваль-никами;

— ідеальна держава *не потребує законів*, бо верховним законом тут є розум. Правити такою державою повинні філософи-царі, оскільки тільки їм відкривається істина, що таке є добро і справедливість;

у запропонованому Платоном проєкті ідеальної держави не допускалися злидні та надмірне багатство, виключалася приватної шіаспіси.. Жінки рівні у політичних правах з чоловіками, діти нихонукпся п ц-ржавіпіх установах;

- ідеальна держава перебуває у постійному розвитку. Спочатку вона трансформується в *тимократію* (правління військових), а та в сполученні черед ■-в *олігархію* (правління багатих). Наступною за олігархією є лемокраїя яка утверджує свободу, готує тим самим свою загибелі, через іссипиво-леність і надмірність свободи;

— аналізуючи позитивні та негативні аспекти різних форм держави, Платон надає перевагу владі царів та аристократії;

- з'ясовуючи зв'язок між особою і державою, Платон на перше місце ставив державу. Особа поглинається державою, підкоряється їй. Кожен громадянин повинен виконувати свої соціальні функції, підкоряючись інтересам держави та задоволення власних інтересів.

В діалозі "Закони" Платон знову повертається до власного проєкту ідеальної держави. Всесвітом і людьми керують боги, які мають свою волю, не відому людям. Людина орієнтується у своїх вчинках лише на власні очі-жання і вподобання, любить лише себе і нерідко несвідомо коті і зло, сама ж потерпаючи від нього. Тому в "ідеальній" державі пропонувалося жорстко регламентувати всі аспекти життя і діяльності людини. Іншими словами, Платон відстоював модель тоталітарної держави.

18

Платон обґрунтовує доцільність тиранії при умові, коли закони буде мислити мудрий законодавець. Такі "мудрі закони" повинні обмежувати і владу правителя і жорстко регламентувати приватне життя людей.

На сторожі законів повинно стояти правосуддя. Платон не відокремив судову владу від політичної, вручаючи її правителю, правда, за умови чимж'язкового залучення громадян до здійснення правосуддя.

Громадянство такої держави строго лімітоване і обмежене класом привілейованих осіб, які перекладають важку фізичну працю на плечі рабів та інших громадян. Єдина державна ідеологія повинна формувати єдність громадян.

Відомий філософ античності **Арістотель** (IV ст. до н.е.) відійшов від схеми ідеальної держави Платона і поставив за мету створити *ідеал держави*. Свої думки з цього приводу він виклав у "Політиці", "Етиці" та "Афінській подіті".

1. На відміну від своїх попередників, мислитель вважав, що держава є продуктом природного розвитку. За своєю формою це є організація певної сукупності людей, а громадянин - первинний елемент держави.

2. Держава виникає шляхом еволюції природних форм людського буття. Першою такою формою є сім'я. Із об'єднання кількох сімей формується *півщина* (поселення). Об'єднання кількох поселень завершується формуванням поліса (міста-держави), який є вищою формою суспільного буття. Саме тут створюються всі необхідні умови для цивілізованого життя.

Таким чином, розглядаючи внутрішні причини виникнення держави, Арістотель робить висновок,

що держава виникає із елементарних потреб життя і має на меті його удосконалення.

3. Держава (місто-поліс) є самодостатньою формою буття, а тому в ній повинна бути і відповідна форма правління. В її основі ідея конституційного правління. Арістотель сформулював три основні ознаки його:

- а) конституційне правління несумісне з правлінням окремих політичних угруповань, а узгоджується з інтересами всіх громадян;
- б) це - законне правління, яке спирається на норми, однаково обов'язкові як для урядовців, так і для всіх громадян;
- в) воно існує з добровільної згоди громадян, і це докорінно відрізняє конституційне правління від деспотизму, який утримується виключно силою.

Конституційне правління діє на благо всіх, а деспотичне - лише на благо правлячих верств. Арістотель називає справедливими конституційними державами монархію, аристократію і помірну демократію (політію). Деспотичними державами є олігархія і крайня демократія (охлократія).

4. Головною ознакою самодостатньої держави є *верховенство закону*, вважав Арістотель. Він (закон) є заporукою і умовою громадянської злагоди.

Навіть наймудріший правитель, подібний до платонівського царя-філософа, не може обійтись без закону, якому повинні підкорятися всі: і

2*

19

правителі, і демос. Закон, по суті, є регулятором суспільних відносин, критерієм справедливості у суспільстві, бо саме він втілює розум громадян держави, які прагнуть до кращого життя.

5. Форму держави Арістотель розглядав як політичну систему, уособлену верховною владою. Виходячи з цього, форма держави може визначатися з кількості правлячих у ній: одного (монархія), небагатьох (аристократія), більшості (поліція - найкраща форма держави). Найкращою самодостатньою державою є держава зі змішаною формою правління, яка розумно поєднує елементи демократії і олігархії.

6. *Правом* філософ називав сукупність норм, які регулюють політичне спілкування. Тобто право уособлює політичну справедливість і служить нормою регулювання політичних відносин (у Арістотеля право як політичне явище називалось "політичним правом"). Право повинно знаходити своє втілення і реалізацію в законі, відповідани чіп (Юрмі ісржліною устрою, в рамках якої воно повинно діяти.

"Зрозуміло, - писав Арістотель, що для суспільного виховання необхідні закони". Тому мистецтво законодавця полягає в умілому і і а.чскна-тному відображенні в законах своєрідності певного державного ладу. Політичне правління - це правління законів, а не людей. Поєднання в законі авторитету і державної сили робить його незамінним засобом регуляції іншого та виховного впливу на суспільство.

7. Подібно до Платона, Арістотель вважав, що людині на чаї п.ся нпбір гцодо прихильності до добра чи до зла, оскільки в неї є дми.і, тою ртум і воля. Вона може спонукати людину до вчинення як доорд, іак і сі.і П'ііак. та людина, яка наділена розумною душею, завжди іпосре правильний шлях, не скоїть зла, оскільки вона розуміє, що підпоря чк\ нашім іакоп\ є для неї благом.

У своїх міркуваннях про право і його роль у суспільстві Арісіоцьмь лихо-див висновку, що воно поширюється тільки на вільних людей. Г.юік шм п.ки-вав знаряддями, призначеними задовольняти інтереси свої о і осноларя

В першій половині IV ст. до н.е. грецькі поліси іирачаюи. не і,і.н-мік і б. підпадаючи під владу Олександра Македонського. Відоміаі п.ся р\ ип\ плппя їх політико-правових інститутів, порушується гармонія між сипілі том. державою та особою. Діючі норми права вже не могли <>осл\ і<t\ каш поні суспільні відносини. Під впливом цих подій змінюючися \плппя про лер-жавний порядок, устрій, соціальні норми. Державно-правові поі лялп мочачи пропагувати аполітичність, безтурботність, індивідуальну снооол\ люлішп.

Одним з прихильників таких поглядів був **Бнікур** - засновник філософської школи в Афінах. Згідно з його вченням, розвинутим в праці "Про прпро ч \", природа розвивається за своїми законами, а природа людини корпсіюлоопа. У суспільному житті ніколи не було суспільної справедливості, а іоловпх роль відігравали угоди між людьми щодо заборони чи обмеження вчинків, які пвлл-

20

і нші, Іншим людям. *Наслідком таких міжмодських угод стаю виникнення > ; • чі-ави і права*, які покликані регулювати стосунки між людьми.

Право, на думку філософа, - це утвердження справедливості. Але ■ праведливість часто змінюється, співвідносячись із часом і місцем. З ура-■. клітям цього діяльність владних структур держави, вчинки людей, припини закони повинні відповідати природним законам, характерним для пгвного часу і місця. Закони — гарантія свободи і незалежності не всіх громадян, а лише морально досконалих. Саме ця частина суспільства мусить охоронятися силою закону від "натовпу".

Основні категорії і поняття

Поліс, апробація, анархія, тимократія, лімітованість.

Словник термінів та визначень Поліс - місто-держава. *Апробація* - перевірка життям, практикою.

Анархія - безвладдя, відсутність у суспільстві всяких політичних структур. *Тимократія* — правління військових. *Лімітованість* - суворе дозування, обмеженість у чомусь.

Курсові завдання

1. **Скласти опорний конспект вивченого модуля і термінологічний словник.**

2. **Питання підготовки до іспиту.**

2.1. Загальна характеристика античних уявлень про державу і право.

2.2. Політичне вчення Піфагората його послідовників.

- 2.3. Демокрит про походження законів і їх роль у суспільстві.
 2.4. Державно-правові погляди софістів.
 2.5. Ідеальна держава Платона.
 2.6. Класифікація Платоном форм держави.
 2.7. Уявлення Арістотеля про ідеальну державу.
 2.8. Ідея конституційного правління Арістотеля.
 2.9. Вчення про державу і право Епікура.
3. Питання для самоконтролю (відповіді можна перевірити ці додатком).
 3.1. Які політичні ідеї, актуальні сьогодні, зародилися в умовах грецького полісу?
 3.2. Що являло політичний ідеал Піфагора і його послідовників?
 3.3. На які категорії поділяв людей Геракліт?
 3.4. Хто такі софіти?
 3.5. Кому належить вислів "Людина є мірою всіх речей"?
 21
 3.6. Хто з давньогрецьких філософів вперше сформулював концепцію договірних відносин між державою і громадянином?
 3.7. Назвіть найбільш відомі твори Платона.
 3.8. Якими аргументами обґрунтував Платон доцільність 11. і пранії?
 3.9. Який еволюційний шлях виникнення держави \ Арістотеля? 3.10 Назвіть три ознаки конституційного правління \ вченні Лівіюсієля?

.. (ошнюк

ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- 3.1. В умовах грецького поліса зародилися акіуані.іп сі.точні ІКП пічні ідеї громадянського суспільства, демократії, республіки.
 3.2. Політичним ідеалом Піфагора і його послідовників бу.чо прамііпія освіченої аристократії.
 3.3. За своєю природою Геракліт поділяв людей на піх, хш моле пізнати логос, і тих, хто повинен лише підпорядковуватись законам.
 3.4. Софістами (мудрими) називали грецьких філософів, які несли в народ просвітницькі ідеї.
 3.5. Цей крилатий вислів належить ірецькому філософу І Проіаи»| ,.
 3.6. Сократ.
 3.7. "Держава" і "Закони".
 3.8. Доцільність тиранії обґрунтував Платон тим, що іакопп н іакій державі повинен писати мудрий законодавець Тоді нони помок \ н.и пм\ \, владу правителя.
 3.9. Держава у вченні Арістотеля виникає шляхом еволюпн пріію шнх форм людського буття: від сім'ї через общину до поліса.
 ЗЛЮ. Трьома ознаками конституційного правління в концепції Арк >о-теля є:
 а) узгодження з інтересами всіх громадян;
 б) таке правління є законним;
 в) воно існує з добровільної згоди громадян.

22

ЦІ ЩУЛЬ 3. РОЗВИТОК ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ ПІЗНЬОГРЕЦЬКОГО ПЕРІОДУ ТА У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Зміст дидактичної одиниці

Державно-правові погляди стоїків. Вчення Лукреція Кара, Полібія. Кчення про державу і справедливість Ціцерона та Сенеки. Трактатування права римськими юристами доби Юстиніана.

Література

- Мислителі* Рима. Наедине с собой. - М., 1998.
Нерсесянц В. Право и закон : из истории правовых учений. - М., 1983. *Мірошніченко М.І., Мірошніченко В. І.* Історія вчень про державу і прано. -К., 2001.
Шупьженко Ф.П., Наум М.Ю. Історія вчень про державу і право. Курс ієкий.-К., 1997.
Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень. - К., 2002.
Угченко С. Политические учения Дрешиєі о Рима ІІ-І вв. до н.з. — М., 1977.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ

Послідовниками політико-правових вчень давньогрецьких філософів стали мислителі Стародавнього Риму. Деякі з них були вихідцями з Греції або запозичали державні і правові ідеї Платона, Сократа, Арістотеля, Епікура та інших учених, розвивали і збагачували їх. Теоретичним державно-правовим концепціям римських авторів були притаманні характерні риси і особливості, які відображали нові політичні реалії і соціально-економічні умови:

- ідея давньогрецьких філософів про взаємозв'язок політики і права знайшли свій подальший розвиток, новаторське втілення в трактуванні Ці-цероном держави як публічно-правової

інституції;

- логічним продовженням поглядів грецьких стоїків щодо вільного індивіда стало створення римськими юристами нової концепції - поняття юридичної особи;
- значним досягненням давньоримської думки було створення самостійної науки - юриспруденції. Римськими юристами детально розроблений значний комплекс політико-правових питань у галузі теорії права та галузевих наук;

23

- у своїх концепціях автори теоретично відобразили ту нону історичну і політико-правову реальність, в умовах якої вони творили. Йдеться, в першу чергу, про кризу полісної форми держави і полісних ідеалів мислителів Стародавньої Греції, розвиток ідеї республіки та монархії, які помітно вплинули на формування політичних і правових нчеш. середньовіччя та пізніших епох.

А тепер, відштовхувшись від політико-правових вчені, дрсьвіюгрець-ких мислителів, спробуємо проаналізувати і конкретизувати ідеї римських авторів.

Послідовником вчення Епікура був римський філософ і поет **Тіі Лук-рецій Кар**. У своїй поемі "Про природу речей" він нов'язуч псі форми суспільного життя винятково з розумом людини.

1. Кар заперечував втручання в життя людини якихось па шрпролшіх сил чи божественного розуму.
2. Необхідність пристосування людини до умов природи сприяло появі різних видів життєдіяльності, виникненню держави і законів $\wedge$ шпак, *к ікони і держава- результат природної творчості людей*.

У III-Іст. до н.е. поширюється вчення *стоїків*. Ноші першими заперечили поліс з його державно-правовими інститутами. *Основами їхнього вчення була свобода особи і природне право*. Прибічники цього вчення відстоювали загальний природний закон, який мав божественний характер

Стоїки розглядали світ (космос) у саморозвитку, а людей як і рома-дян єдиної світової держави (коємополісу), де кожна оеооа с і ром.і лямішом всесвіту. Цим самим стоїки започаткували теорію світової лер/канн і теорію природного права. їхнім ідеалом була царська влада.

Вчення стоїків про всесвіт і природні розум нідсіююіав ірепі.кин історик *Полібій* (II ст. до н.е.), який був прихильником римською крл.німого устрою. Він вважав, що держава виникла об'єктивним шляхом, а сноп\ кало цей процес прагнення людей до взаємної підтримки і захисту. Ися АНІ Н І.І-яльність в державі врегульовувалась звичаями і законами, па основі яких поступово у суспільстві сформувався уява про добро і іло, корт не і шкі і-ливе. Так виникло право.

Прагнучи відшукати причини могутності Риму, Поліііі сформулював *теорію циклічності форм держави*. В чому її суть?

- 1) У своєму творі "Історія в сорока книжках" піп дійшов пік поик\ про шість основних форм держави: *царська влада* (монархія), *іті/і.пті*, *і/чі. пк,-кратія*, *олігархія*, *демократія*, *охлократія*.

Проводиться ідея про и-, що

Пер-ВІСНОобщинний ВОЖДЬ ПриРодно Перетворюється II царя Гіє.ліП !ЮЧП царську владу, Полібій вважав, що вона наділяє кожного за ііюю і.к ім.іми, а піддані підпорядковуються їй не через страх чи насильство, а за велінням розуму і з доброї волі.

24

- 2) З часом царська влада перетворюється на спадкову, і тоді царі змінюю і ь свій аскетичний спосіб життя, перестаючі піклуватися про підлег-щ\, починаючи віддаватися розкоші. Царство перетворюється на тиранію, ік\ Полібій характеризував як початок занепаду держави.

3) В умовах тиранії поширюються змови проти володарів, які органі-овують відважні люди, що не бажають терпіти свавілля тирана. При під-ірпмці народу ці шляхетні люди скидають тирана і утверджують *аристократію* (правління меншості, що встановлюється за згодою народу).

4) На перших порах аристократичні правителі дбають про "спільне благо", але згодом їхня влада стає спадковою і опиняється в руках випадкових осіб. Тоді *аристократія перетворюється на олігархію*, де панує зло-вживання владою і беззаконня.

5) Проти олігархів виступає народ, який, не довіряючи попереднім формам правління, встановлює демократію і бере на себе турботу про державу. До головних цінностей демократії Полібій відносить владу більшості народу, підпорядкування законам, пошану до богів та батьків. Але поступово народ забуває про ці цінності, усувається від державних справ, що спричиняє *виродження демократії в охлократію*.

6) Охлократію Полібій вважає найгіршою формою правління. В суспільстві визрівають соціальні негаразди, і це підштовхує людей до пошуку способів удосконалення державності. Вони об'єднуються навколо свого лідера і обирають його правителем — *царем*, встановлюючи своїми руками монархію. Розпочинається новий цикл розвитку і зміни форм правління.

Римській державі, на думку Полібія, була притаманна змішана форма правління, яка забезпечувалась поєднанням трьох влад: *монархії* (в особі римських консулів), *аристократії* (в особі сенату) і *демократії* (в особі народних зборів-коміцій). Інтеграція цих трьох влад в єдину змішану форму правління здолала тенденцію до занепаду держави.

В перші століття нової ери поширюються і наповнюються новим змістом ідеї світової держави, природного права, світового громадянства. Серед авторів таких ідей слід відмітити в першу чергу римського оратора, письменника і політичного діяча **Цицерона Марка Туллія**.

Заслуга Цицерона в розвитку історії вчень про державу і право полягає в наданні ним ідеї природного права такого тлумачення, яке стало вагомим здобутком державно-правової думки людства впродовж наступних століть. Згідно із його вченням, природне право виникло раніше, ніж виникла держава і позитивний закон. Воно є вищим істинним законом справедливості. Тобто філософ у систематизованому вигляді започаткував природно-правову традицію в історії вчень про державу і право.

У своїх наукових здобутках "Про державу" і "Про закони" Цицерон вказував, що основою держави є прагнення людей до співжиття, до задоволення природної потреби в охороні власності. Щодо останньої тези, то Ци-

25

перон підкреслював особливий зв'язок держави і власності, «іунажуючн. ЩО основною її метою є охорона власності всього народу і кожного ірома-ДЯНИННІ зокрема.

Аналізуючи різні форми державного устрою, мислитель пазииаи нап-більш життєздатною *змішену дер.ун-ікл'* в якій поєднувались елементи монархії, аристократії і демократії. Розкриваючи суїтіісп.

.тержажп, Цінсрон назвав її *самоврядним корпоративним об'єднанням*, члене і по н якому належить усім громадянам, І! основне завдання полягає у заосчпечисп і \мон справедливого урядування. іДиieron еформулюваг. *три очіпіні іірпініинн справедливого урядування:*

- 1) влада делегується народом,
- 2) влада повинна функціонувати ліпне па підсіані іакоп\;
- 3) влада може бум: виправданою винятково моральними чпіїіпками. Управляти державою новпшіа людина, пад'ієпа

.тоорочіініеніо. яка

оволоділа знаннями про державу і право та часіосои\вада і\ у -кім її. *Ідеальному громадянину* повинні бути прп'амаїпії там

ріки

- а) прагнення до пізнання істини;
- б) справедливість і величність духу;
- в) дотримання приписів закону;
- г) не чинити нікому зла;
- д) не зазіхати на чужу власність.

Благом у державі є закон, вважав І (інсрор, оскі п.мі іср,і.ш.і і іакоп і спільною справою народу. А критерієм справедливої п і мі ііііміпії її, ча-конів, встановлених волею людей, законам природи. Патнанич снр.нічнп-вості у суспільстві настане тоді, коли всі учасники спілкуванпч (і ром,і г-ппі) діятимуть згідно з приписами законів.

Традиційну для античного світу віру в державу як і.шп ре.пм і,пні п.іпип-шої моральної досконалості порушив **Ссіісіаі**. Він пропагував іею -і\ мт;и>ї свободи всіх людей, незалежно від їхнього громадянського сіапу. І іеіаіміаю ставлячись до ідеї рівності громадян, Сенека висунув і.чею іаіаііі.іюі рпнк і: всіх людей і всіх станів як божих творінь. Всі люди, нечачс\мм іп ім.оіо по-ходження чи майнового стану, повинні бути суб'єктами прана Іпше н пі.ом\ випадку чинне в суспільстві право може відповідні п еііраіієччшіі ІІ

Сенека обстоював думку про те, що всесвіт не прпроші і м-ржааи -а своїм природним правом. Громадянами такої держави с т і чк> іп, т-іа юк-но від того, визнають вони це чи ні. Що стосується окремих ісрл.аштх уТВОреНЬ, ТО ВОНИ — ПЛІД ТВОРІННЯ ОКРеМИХ Груп ЛЮ ІСН, а кпп і 111111,1 іко

вими і тимчасовими.

Ідея природного права від Цицерона, Сенекп, інших мисчин - ІІ п ,ііпї-чності перейшла до римських юристів, а згодом - до родоначальними к,і ю-лицизму. Зусиллями римських юристів було створено нону нами юриспруденцію, їхні праці були скомпоновані в Дигестах імнераіора І<>і иппапа

26

і а його наказом видані у 533 р. В полі зору юристів знаходилося широке мі.ю проблем загальноюридичного і галузевого характеру, серед яких центральне місце займав захист приватної власності. *Ними була розроблена • і'ідична основа права особи на власність.*

Поняття "право" трактувалось римськими юристами узагальнено, яке включало в себе дві складові:

- а) право природне;
- б) право позитивне.

Юристи Стародавнього Риму розрізняли три основні види права:

- 1) цивільне право, тобто позитивне місцеве право, яке включало в себе 'вичаєве, преторське право та рішення народних зборів;
- 2) "право народів" (перегринське право);
- 3) природне право (право божественне).

Природне право визнавалось юристами Риму як реальність, як невід'ємна складова частина діючого права. Воно застосовувалось виключно як теоретико-правова конструкція для обґрунтування в діючому праві обов'язковості дотримання таких моральних принципів, як: а) рівність усіх перед законом; б) дотримання слова; в) чемна поведінка у спілкуванні; г) заступництво за підданих; д) захист рабів від жорстокої поведінки з ними їхніх господарів.

Вимоги і властивості природного права рівною мірою відносились як до права позитивного, так і до "права народів". В римському праворозу-мінні природне право перш за все розумілось як право справедливості. Його приписи забороняли зазіхання на приватну власність, попереджували невідворотність розплат і за вчинене правопорушення.

Вчення і теоретичні розробки римських юристів знайшли відображення та інтерпретацію в

творчості визначних представників правової думки Європи.

Основні категорії та поняття

Концепція, ідея, теорія циклічності, аскет, консули, інтеграція, делегування, дигести, перегринське право.

Словник термінів і визначень

Концепція - точка зору, основна ідея вчення або теорії.

Ідея — первісна форма розв'язання наукової проблеми, засіб практичної реалізації знань

Теорія циклічності - вчення про замкнутий рух явища по заздалегідь визначеному колу (циклу).

Аскет - особа, яка вдовольняється у житті мінімальним, без претензій на багатство і задоволення забаганок.

27

Консули - посадові особи Римської республіки, які займали найвищий щабель владної піраміди.

Інтеграція - злиття, поєднання.

Делегування - надання повноважень.

Дигестії - збірник витягів з праць римських юристів, скла чопу час піна кодифікації Юстиніана.

Перегринське право — складова частіша римською прана, норми якого регулювали відносини між перегринами (іноземцями) іа між ними і римськими громадянами.

Курсові завданням

1. *Скласти опорний конспект вивченого моОуля і терміт)логічний словник.*

2. *Питання підготовки до іспиту.*

2.1. Загальна характеристика державно -правової консппії |>п\кі.мі\ мислителів.

2.2. Політико-правові ідеїЛукреція Кара.

2.3. Вчення стоїків.

2.4. Теорія циклічності форм держави Полібія.

2.5. Ідея природного права Цицерона.

2.6. Л. Семека про загальну рівність.

2.7. Державно-правові погляди римських юрисіік.

3. *Питання для самоконтролю (віОповіді мо.тчіі пг/н-ні/шпи ш додатком).*

3.1. В чому виявилась послідовність Лукреція Кара пю ю ігкппі ! пил р;і?

3.2. Що було покладено в основу вчення сюїкін?

3.3. Теорія циклічності Поліція.

3.4. Яка форма правління, на думку 1 Юліюія, була при іамаппа Г'пмі і.ми державі?

3.5. Назвіть принципи справедливою врядування за Г і,нікропом

3.6. Кому належить тлумачення „Благом у держані < і.ікоп'

(оі)шнок

ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ ДЛЯ СДМОМ >П І Г< > ПО

3.1. Послідовність Лукреція Кара щодо вчення І шк\>.і іічпп мч \ матеріальному поясненні суті держави і законів.

3.2. В основу вчення стоїків була покладена сноооіа іиіш і прп|мі ше право.

3.3. В основі теорії циклічності Полібія покладена носи мшіа і іи-ми-нуча зміна шести форм правління: монархії, тиранії, аристокраш. ош.ірчії демократії і охлократії.

28

3.4. Полібій вважав, що Римській державі була притаманна змішана форма правління (монархія, республіка і аристократія).

3.5. Принципами справедливого врядування були: а) делегування влади народом; б) законність функціонування влади; в) моральні засади діяльності влади.

3.6. Це висловлювання належить Цицерону.

КОНТРОЛЬНІ ТЕСТИ-ТРЕНІНГИ ДО МОДУЛІВ БЛОКУ І

1. Яке місце і роль відводиться історії вчень про державу і право в системі суспільних і юридичних наук?

2. Обґрунтуйте наукове і практичне значення вивчення державно-правової думки в історії людства.

3. Який вплив справила міфологічна свідомість на розвиток державно-правової думки в країнах Стародавнього Сходу?

4. Як Ви думаєте, чому в жодному з існуючих давньосхідних етико-політичних і філософських вчень не засуджувалось рабство?

5. Чому державно-правова думка країн Стародавнього Сходу не торкалася питання причин

и і іпці 'н рі . пшіа-

ЧИЛИ Перевагу НОВОГО ВІРОВАЧЕННЯ, можливо? І іпці > \ мі \ ііімч ним і.....\іе-
женої влади і покори. І якщо па перших іюрлч \рін і ичт мпп ..... *" оо-
лювався з кордонами Римської імперії, а сап імперлтр.і иш н, мін. і п.п'і-
ВИЩИМ ДУХОВНИМ Саном, Ю В період кріш І ілпейл \ і,ім ііІ'річ' І.І "і іер-
жавності влади духовною плі іоя ісія \рін і мчії і.мп іірмі і |>. мир.!* на
себе римський (ііскоп (папа), яким переор. ім і н чі і іпін і.....п.....І.І і. пмя.

Державно-правове мислення (лмпті < прітї ш птр.і і м ир.н п< пня

ЦерКВИ утвердити СВОЄ ПЛПУНЛПЧ МЛІ мр.і.ллііщ Їь .....гшмі іімаї

СереДНЬОВІЧЧЯ. ЦеркОВіє (КаїОШЧіє) Прлію і І.І.І" ПШ п І піп ч п "Ір' ПНІ

правовий напрямок, еіаючп порчі її правим шин илиг.і і пг.і.и ш^пмі, поширити свою КОМП'ЄСІЩНО па сферу спінн.кн\ пі пий.....р, іш-тичне

МИСЛЕННЯ СТАС В СВОЙ ОСНОВІ ІСОКр:.....М, І г.ні.ч |і| і.....п, , і ім р |.к|е

свою перевагу в науках і поілядах на іср\кн\ І.І пр.п.м. і>, и.м..... і\ і.пи

державно-правової думки набули рсіі пмпч о і.лмр.....

СвДЧЕННЯМ ДЕНІОГО ПЛП\ П.ПШЧ \рік і пчі І.І ми р. пі її і іріпп н е'.С-ПІЛЬСТВІ В ЦІЛОМУ І » Державно ПірамоїіШ і с|и-|) ПЦ «

м.і.....

а) догмати церкви спиті в<>: інічас її" тітчин \т .....і м і пр,кліні

правителі співствали свої лії і релі пшмп \< І.І.....н.ічн

б) як у будь-якому сні ієі.ком\, і.п% і її і и- | и-. < чі і її >лі ■ і- її.■.....і.ні,ніі

мали силу закону, а принесена !>оі ом к іч і н,і > нрпм.і і,и ч чі м> . пі< р> 'інші ДОКАЗ;

в) поза християнськими вченнями не вишні і <и\,и. пік . п.і.и- /;м державу і право.

ОСНОВОЮ ХРИСТІЯНСЬКИХ Перекопані, і І кп.попюч ч,м і ми....., н.....ої

концепції взаємини держави і церкви стало вчення ірі.и\ п. м п.лі шк-лів - отців католицької церкви - Лмвросін, її;, -г. ■іііі,і і І /чі

.у'и'ч.і. зрозуміло, ніхто з них не мав на меті створити епейем.і і п ЮП.МГ, ш рі.ч.п\

ФІЛОСОФІЮ Та ЯКОЮСЬ МІРЮЮ у ВІДНОСИНІ СТОСУІКІ Церкви І н рі.П'и

В ОСНОВІ ЕДИНОСТІ МИСЛИТЕЛІВ ранНЬОГО середньовіччя ч і о по ю.і і-і її І-і про

існування *садино християнського суспільства* світовою м,кпмло\ Кип.І м.і ю таку внутрішню конструкцію:

1) Бог - єдиний, який стоїть над церквою, владою, людьми

2) Після Бога суспільство містить в собі *дві голови* (папу І.І іміір.по ра), які уособлюють два

принципи влади: духовне правління священників і світське - королів.

32

3) У духовних справах *юрисдикція церкви поширюється на всіх християн*, включаючи і імператора,

який перебуває в лоні церкви, а не над нею.

Отже, роблять висновок мислителі, суперечності між двома ієрархіями (державою і церквою) за

вплив на суспільство у правовому відношенні с винятково юрисдикційними.

Такий хід думок зафундаменталізував теорію "двох мечів", концептуальні засади якої виклав папа

Гелазій І наприкінці V ст. Основні положення теорії спирались на довільне тлумачення цитат із Євангелії, а

саме:

а) імператор одержує свій меч від церкви, а тому зобов'язаний служити їй вірою і

правдою;

б) у питаннях віри правитель залишає право останнього слова за церквою і мусить вчитись

у неї, а не повчати її.

Захищаючи право церкви на провідну роль у суспільстві, отці церкви створили основи теократичних

теорій, які стали домінуючими в добу розвинутого феодалізму. Основоположим у цих вченнях було

твердження про те, що *державу зобов'язана підпорядковуватись церкві, а світські правителі мусять*

коритись їй як християни.

Правова свідомість людей того часу визначалась такими світоглядними параметрами:

- духовним джерелом таких понять, як "право", "закон", "справедливість" була Біблія;

- установлення закону є неспростовними. Він має фундаментальне значення для

регулювання суспільних відносин;

- заради справедливості на землі і миру в суспільстві до звинувачених застосовується

помилування або жорстока кара.

Ранньохристиянські уявлення про державу і право

Феодалізм як історична епоха людства тривав понад тисячу років. За пеїі час церква зміцнила своє

економічне становище, перетворившись у ве нікого феодала, а церковнослужителі стали великими

землевласниками. Нерідко священники високого сану займали важливі державні посади. Вони іюіребували

юридичного підтвердження свого статусу. В результаті роз-юріастья боротьба між світською та духовною

владами за вплив на суспільство. Це знайшла відображення у політичній думці.

І все ж раннє християнство було передусім ученням про спасіння. Його ісіі пронизані месіанськими

поглядами про те, що краще впорядкування на землі можливе в майбутньому після другого пришестя Ісуса

Христа. Зло, насилля, беззаконня будуть виключені з життя, а замість наявного суспільного устрою

наступить "царство Боже", тобто ідеальна держава, де панува-і ймуть мир, справедливість і порядок.

Ранньохристиянські пам'ятки, зокрема *Апокаліпсис Іоанна Богослова*, засуджували земні порядки,

несправедливість. В них викладались думки

3—4-2005

33

про поінні еусіп паш її ус і ріп А >п ■ н і > і'ім ■ і і.....і....., >і,,, і к'С-тнеї ше поХОДЖСПІА П..ПШ І ПІНІ І.І.ІІ м Іи 'ми Ш і і і' ■ м і і

ім П.І.І.ні.....і І

її основи прана хрнетямі П |»і ип.гі.г.....|ми і ..і.І... і . п | п і ми .. П.і . а-

початковані Богом. Воля лкічшіі пимс і ■ і м. і І.. ім і <и.д. її і .. і ілгі

йому, а правда уявлялася у він чя п нн мні щц І.І..... \ і . -м ми , ... не ю-

статньо, чеба дотримуватись ісіх ікни П |мини ім П |.....•.....у ми і ..ікону

мас базуватись не на страхові покарання, а їм і '.....ший..... ■.. • м
Християнська монотеїстичній КИШІСПІЧ I-;; і м.і.....»нп основі положення про те, що Бог-творець <
першопрічиною м.п. |.1.1 п.ікно буття.
БожеСТВейНПМ рОЗУМОМ І ВОЧСЮ СВІЧ СЧ НоріПО іар.ГП І..... чім, Ч.ОСЯГ-
нення якої стане кінцем сипу, (ви мас початок (акі і торгни 11, і кою історію (перебіт подій) і кінець ((' і рамнині і \ ) Ні чин
в і цю і і в і. и їм їсть християн була зоріс її іовапа па неминучіш кпісії. і піц і с п.н шия душі у теперішньому бутті.

Основними засадами ранньої о хрс і іяс та о\ чп:
1) *теплі* - еприпя і я Бога як творця і вищої о розуму;
2) *душіім* - бачення і сприйняття світу як пос і ііпої боротьби добра і зла;
3) *персоналізм* - одноосібна відповідальність людини перед Богом за свої дії;
4) *провіденціалізм* - "божий знак", віра у кінцеву мету всього буття як наперед визначену перемогу добра над злом.

Середньовічні теологічні уявлення ніколи не визнавані самої:тіпності особи і держави, розглядаючи їх як такі, які мусячі, ечужпш Нснпшсьому, виконувати його волю, навіть якщо для цього чопе.чеп.і я припін через муки і страждання. Ті, хто не корився ноні Кожні, він іуп.ін нрош ііоіо повелінь, уособлювали злу, ворожу сім\ Диявола

Така логічна конструкція хрпе і няні ької о віровчення нерссіп.ч\ вала конкретні прагматичні цілі, які нідд іеркаліоііалпсі. у <vpl\ \>. >I, іи;u\ *формах ставлення людини до держави:*

— якщо влада в державі дана від Бога, і оді людина ви ш.и її і вянк-нпоу (сакральною) і вважає своїм найпершим обов'язком вірно і лужні п ш.

- якщо влада не від Бога (така влада може о\ ш ш:п\ч\ жсн.і віч її евиш-нього або бути йому ворожа), то людині треба мора паю проніс тл і п їй. Навіть у тому випадку, коли влада силою держави о\ че прпм\ ш\ н.і ш хрпс-тиянина до скоєння не угодного Богу вчинку, людина новини.і чппіпі опір такій "богоогидній" дії.

Найповніше і найадекватніше ранньохристиянські ГІСІ Ш.ІММТІП ш.чо-браження у філософії теолога Аврелія Августіна (Ілажі/ішш ч) і ■' I - 430 рр.) У своїй книзі "Про град Божий" він виклав політичні і правові пш її чи.

/.Своїм ученням Августин відстоював ідею про те, що *таї,іти сутність держави і права, свободи і справедливості, закону і /м/'''¹''₁'''¹'''¹ лише з допомогою Святого Письма.*

34

Розвиваючи цю думку, філософ наголошував, що всі соціальні та державні інститути, правові норми є наслідком гріховності людей. Бог наділив людину розумом і волею не для того, щоб користуватися ними для задоволення своїх забаганок, а для того, щоб жити за приписами Святого Письма. Свобода спонукає людину до скоєння гріха. А гріховність земного життя, несправедливість державно-правових порядків виявляється у пануванні людини надлюдною, у відносинах управління і підкорення.

2. Погляди Августина спрямовували суспільну свідомість на *сприйняття держави як організації Нижчого порядку, другорядної відносно до церкви.*

Своїм ученням він створив фундамент *десакралізації* існуючих в тогочасному суспільстві уявлень про державу. Це диктувалось боротьбою за утвердження диктату церкви над державою і суспільством.

3. Прагнення применшити роль держави штовхнули філософа на проголошення її не як божого творіння, а як творіння людських рук. Звідси робиться висновок: *держави з її законами не відповідає і не сприяє істинній) справедливості.* Найсправедливішими і найгуманнішими є приписи

Закону Божого.

4. Дороговказним орієнтиром у вченні Августина є прагнення обґрунтувати *ідею моральної зверхності церкви над державою*, визначити право і обов'язок держави на підтримку церкви.

Правда, церковну і світську влади геолог не розглядав як діаметрально протилежні. Існувало єдине християнське суспільство, яке не протиставлялось державі і церкві. Сталий порядок Августин називав "природним", маючи на увазі, що він є наслідком гріха і Божої кари. Цей порядок є тимчасовим, і має існувати до другого пришестя Христа, а тоді утвердиться "Царство Небесне". Але поки це ечапеться, люди повинні коритися природному порядку, усвідомити необхідність сумлінного виконання своїх обов'язків. Саме в цьому відобразилась аполо-і є і іка Августином існуючих у феодальній державі суспільних порядків.

Основні категорії і поняття

1 Постулат, канонічне право, теократія, теологія, догма, юрисдикція, монотеїзм, сакральний, десакралізація, апологетика.

Словник термінів і визначень Постулат — вердження про щось.

Канонічне право - церковне право, яке регулювало головним чином відносини у церковній ієрархії.

Теократія - форма організації влади, за якою вона належить церкві, духовній істству.

Теологія - наука про релігійні вчення.

Ягма - твердження (як правило, релігійне), яке не вимагає доказу.

35

Юрисдикція — коло питань, які відносяться до компетенції певної установи чи органу держави.

Монотеїзм - віровчення, яке шшіас єдиного Бога-іворця.

Найвідомішими його творами були "Сума іїііі к.і и> іпмі.кої віри проти язичників", "Сума теології", "Про ііранчіппя мІАІШ:МЧІНГ Основні концептуальні засади вчення філософа стосуюно.оі пімлш. ттрлави, права і закону в аспекті відносин церкви і держави, плами і ілчшіі.і і на, істини і справедливості. Його вчення спрямоване проти ари ти - пін і.мч о погляду на державу, право, суспільство з точки зору ііоі о набрані іім\

Послідовником вчення Арістотеля був арапи.кїп фі.кмїф ЧІІ ст. *Ібн Рїуді (по латині Аверроес)*, який проповідував ичепця про іічіісп. матерії і руху. Аверроїзм заперечував акт одночасного божічтчіїю о і коріння, визначаючи Бога не як творця, а як першопричину вііно ємної о. Виходячи з цього, земне життя, включаючи державу і право, ш чпорячкочплпе природним закономірностям.

38

Фома Аквінський, перебуваючи на позиціях апологетики ідеології католицизму, піддав ретельному аналізу вчення Арістотеля, витлумачив аристо-телізм у католицько-теологічному дусі, використав його в розробці християнської державно-правової концепції. В числі перших він спробував розвинути християнську доктрину держави на основі "Політики" Арістотеля.

Що зближувало філософські погляди на державу і право цих двох великих мислителів?

По-перше, Фома Аквінський поділяв думку Арістотеля про те, що людина є політичною істотою. Самою природою закладене в людині прагнення жити з іншими людьми для задоволення своїх потреб. *Наслідком цього прагнення індивідуума і є держава*. Вона відіграє важливу роль у житті суспільства, ставлячи собі за мету "загальне благо" своїх громадян.

По-друге, подібно до багатьох своїх попередників (в тому числі і Арістотеля), Фома Аквінський виводив державну владу від самого Бога і радив беззастережно їй підкорятися.

По-третє, Аквінський, як і Арістотель, не розмежовує суспільство і державу. Відповідно до його вчення, *держава - це форма людської єдності і співробітництва, яка виникає у відповідь на потреби природи і розуму*.

Роль володаря в державі філософ порівнював із роллю Бога в світі. Він зазначав, ідо Бог, перш ніж керувати світом, встановлює в ньому відповідний порядок. Гак само і правитель: перш ніж управляти своєю державою, він встановлює в ній порядок.

Монархія, на думку теолога, є найдосконалішою формою правління. Вона є більш усталеною, стійкішою і стабільнішою, ніж інші форми, а тому саме вона здатна підтримувати порядок у суспільстві і гарантувати щасливе

життя своїм підданам.

Які риси монархії роблять її домінуючою серед інших форм державного правління?

1) За своєю будовою монархія схожа на всесвіт, який створив Бог. А

всесвіт є найдосконалішою структурою.

2) Монархія, як і людський організм, управляється одним центром, а тому виключає суперечки між окремими ланками правління, які мають місце м аристократії, олігархії та демократії.

Водночас доцільно звернутіи увагу на *принципово різні -засади вчень Фоми Аквінського і Арістотеля*.

І. Це в першу чергу стосується *розуміння природи людини і справедливості*.

- *В античних мислителів, у цілому, і у Арістотеля, зокрема, людська поведінка підпорядкована природному праву, яке відображає вимоги всеосяжної космічної справедливості*.

- *У Фоми Аквінського природне право є не що інше, як підкорення людини Богові і втілення божественної справедливості*.

39

іддїїи

2. Різноманітність поглядів двох мислителів стосується *самої держачи*.

— *В Лрістоте.чя держава (поліс) є самодостатньою, тобто вона сама по собі здатна забезпечити всі умови для морального розпитку громадян. Полісна організація суспільства вбачалася як реальна умова втілення вічної справедливості, критерієм якої було право*.

- *У вченні Аквінського держава теж турбується про суспільство, дбає про "загальне благо". Але вічна (божественна) справедливіі-ІІ, може утвердитися на землі не завдяки державі (світській владі), а зав інки іааді духовній (церкви). Саме вона є єдиною, що діє за божими іапошіями*

Критерієм загальної справедливості є Святе Письмо (І>и>іі-л). І взагалі, "червоною ниткою" через роздуми Фоми Аквіпськоїо про співвідношення духовної і світської влади проходить ті. теза про нерховеншо ідчонної влади над світською, церкви над держаною.

В чому полягає сутність влади, її першооснова н мер/капі!'. Аналізуючи світську владу, Аквінський дійшов висновку, що попа ск іадаї іься ; *трьох аспектів*: а) сутності самої влади; б) форми влади (нкчо її походження); в) використання влади.

Сутність влади мислитель вбачав в установленому І.оіом порядку відносин панування і підкорення. В таких відносинах воля спричиняє рух підданих.

На відміну від сутності влади, *її форми* (походження) не завжди відповідає приписам Божого закону. У світському жмгп заіоію'іпи владою можуть пройдисвіті, із застосуванням обману чи сили.

Що стосується третього аспекту *використаний сатньої чіади* — то тут Фома Аквінський вказував на зловживання іла.іюю, несправедливе її використання, що теж є порушенням Іюжих заповідей.

З огляду на невідповідність світської влади насмішкам І.оіа па стадіях її походження і використання, мислитель приходніі, до шіспоіку, що вона не може претендувати на зверхність у суспільстві, (ліпою, игпюнідною до Божих заповідей, є влада церковна, завдяки якій у суспіньсіві можуть

бути встановлені справедливість і спокій.

Політичним внеском Фоми Аквінського у розцінювання держави є його класифікація форм держав на основі критерію морального правління.

Метою суспільства, вважає теолог, є загальне блат. Чі о няду па це він поділяє правління на справедливе і несправедливе, а в нтіу на по-ішшчпу і деспотичну.

Політична влада - це дотримання законів, опікування сні ієького правителя обороною країни, судочинством, усунення зловживань, пі примання миру в державі. Вона - найкраща форма правління, яка кошронкх іьса церквою і великими феодалами.

Деспотична влада — це ніким і нічим не обмежене правління поелите-

40

ля-деспота. Таке правління Фома Аквінський однозначно засуджував, підкреслюючи, що правитель мусить керуватися вимогами божественної справедливості, дотримуватись приписів, законів і вимагати такої же поведінки від своїх підданих. Правління однієї людини над іншою не повинно позбавляти підданого права на вільний моральний вибір. Ніхто, навіть раб, не зобов'язаний коритися деспоту. А тому опір тиранії, робить висновок філософ, с не лише правом, а й обов'язком підданих.

Розвиваючи далі думку про владу, мислитель підкреслював, що влада виникає, у відповідь на природну необхідність задоволення потреб людини. Вона об'єднує суспільство і допомагає людям удосконалюватися морально, піклуватися про свою душу та своє місце серед людей.

Свою правову концепцію Фома Аквінський викладає з позицій категорії справедливості. Право - це дія справедливості під кутом зору встановленого божественного порядку людських взаємин. Справедливість полягає у наданні кожній людині того, що пі самій належить. Саме у цій концепції погляди Аквінського і Арістотеля збігаються. Так само, як і Арістотель, Аквінський розрізняв два види справедливості: розподільну і порівняльну. Розподільна справедливість - це надання благ відповідно до заслуг особи, а порівняльна - дії на порівняння чого-небудь, в першу чергу, права. Відповідно до цього, робить висновок теолог, існують і види права:

а) якщо порівняння відбувається за внутрішньою природою речей, то це дія природного права;

б) якщо ж порівнюються дії (себто, відновлюється справедливість у суспільстві) за людською волею, то це - позитивне (людське) право.

Влада, вважає Аквінський, приводить в дію закони держави. Вони являють собою специфічні настанови(приписи), які не порушують божественного порядку. Закон є джерелом права, а право - це дія божественної справедливості у божественному порядку людського буття. Його джерелом є вічний закон.

Що таке вічний закон?

Фома Аквінський дає однозначну відповідь на це далеко не просте філософське запитання: вічний закон с тотожним розуму Бога, вічний план божественної мудрості. У відповідності з ним відбувається увесь процес

творення світу.

Формою віддзеркалення божественного розуму у земному житті є природний закон. Сферою його впливу є світ живої природи, який підкоряється інстинктам життя і самозбереження. Природний закон діє однаково як у сфері християнського світу, так і серед язичників. У людському суспільстві цей закон виявляється у прагненні жити досконалим, гідним людини життям - прагнути до добра, уникати і не чинити зла, цінувати життя, шукати істину.

41

Дарунком Божої милості (Божого откровення) є І->о.ж'сш<сішшш ткоп, який визначає кінцеву мету людською жіпта, керує душею і спрямовує людей у прагненні до добра.

Підавши аналізу ці три закони (вічний, прііроліііім і пі,ич і псиний), Фома Аквінскпй зауважив, що всі ноші не сіюсуюп.оі по іси не ііічеерд-

НЬО, ТОМУ ЩО НЕ ВИПЛИВАЮГЬ ІЗ ЛЮДСЬКОЇ прііро.'Ш. (ПСП.ПШ.Пп Гірп '.пачеіІІМ

для людей є птитивті (або людський) чіікон, ямні ммікре і п \< природний закон і за допомогою сили і страху P;м\шу<

лючеп .■МІ -..... ■мюрп'ссію-

сті і не завдавати зла іпплім людям. ЛКЮСЬКШ ш.оі //!'-м\к.ті НПСКОКПІ- чих за своєю природою людей коринці ся скіоі in'рсО • і>і',і\<ні п< ч.,ч\;чин.

Але якщо природний закон іошпріоеп.оі па іп\<пі> и-м пеесіігу, то норми позитивного закон;, діюп. у межах окремих крамі і рішяіься між собою. Правда, серед них < баіаіо іаміх, чи лні .іш П.І і .і , мим шіутрш-нім змістом. іх Фома Лкііііі.кий па і пан 'прапом пари іш \ ри лміпні норм міжнародного права, яке реслііоі нідіюенпн п.ірч ми |ч;мп\ краін. Таке розуміння філософом "права народів" докорінно пігір пш іи прано під "прапа народів" Стародавнього Риму, яке реулуна ю шиті ппп тередіні держави, МІЖ ІНОЗЕМЦЯМИ ТЯ МІЖ НИМИ І РИМСЬКИМИ І ром.І 'ім мамі

Християнський філософ вважав людем /май">." //!:"і ' :ч.;.ш.шш, а тому вони не в змозі усвідом ній ВСЮ су і ші. П. пр.ін пі 111 ншш -і і п і п людському СУСПЛЬСТВІ ПОЗИТИВНИЙ Закон Є ІСЖ Пе'НЧ ким.І мім ПІМ'І.ч МІНІМ і НЄ В

змозі відновити порушену справедливі ІІ. П І.КОМ\пш.пг. п.г.пш АКВІН-ський, правда може бути відновлена і .кчкмо; щі < ц-іммо Ііт і ліа (Закону Божого), яке є критерієм справедливості і і юора

Вчення видатного теолога, неухильною прощ.шш.і пео іоі її католицизму мало багато опонентів, яких офіційна перина ім іін.п.і < ретиками. Вони вважали, що церква сфальсифікувана КППК вчепим \чк ; пянства, порушила його гуманістичні, демократичні іасачн, еспрігіра чим,і и.ніш диференціації в суспільстві. Правда, разом з церквою і решки .амеречували державу з її антилюдськими політичними інсппуіамі і прічюіг. пали новий суспільний устрій на основах раннього хрпстіянеіна.

Наостанок зазначимо, що система державно-правових ідей Фомі (Томи) Аквінського в пізніші часи стала, завдяки каїоїпші.кіп меркін основою течії *томізму і неотомізму*.

Основні категорії і іншими

Томізм, натуралізм, аверроїзм, доктрина.

Словник термінів і визначені.

Томізм - релігійно-філософське вчення послідовників Фомі Аквінського. *Натуралізм* — філософський погляд на світ з точки зору заперечення ролі всього "надприродного" і ствердження природного, земного буття.

42

Аверроїзм - вчення арабського філософа ібн Рушді, яке заперечувало акт одночасного божественного творіння світу і визнавало Бога як першопричину всього сущого.

Доктрина - система поглядів, теорія. По-іншому, провідний теоретико-політичний принцип в діяльності держави.

Курсові завдання

1. Скласти опорний конспект вивченого модуля і термінологічний словник.

2. Питання підготовки до іспиту.

2.1. Основні концептуальні засади вчення Фомі Аквінського.

2.2. Філософські погляди на державу і право Аквінського і Арістотеля: що зближувало їх?

2.3. Трактатування теологом домінуючих рис монархічної форми правління.

2.4. Різноманітність державно-правових поглядів Аквінського та Арістотеля.

2.5. Ф. Аквінський про сутність влади, її першооснову в державі.

2.6. Класифікація форм держави за Ф. Аквінським.

2.7. Обґрунтування мислителем ролі законів та їх класифікація.

3. Питання для самоконтролю (відповіді можна перевірити за додатком).

3.1. Назвіть найвидатніші філософські трактати Фомі Аквінського.

3.2. Яким чином Ф. Аквінський використав вчення Арістотеля для обґрунтування власних ідей?

3.3. Дайте визначення держави за Аквінським.

3.4. Яким чином теолог порівнював роль правителя в державі з роллю Бога?

3.5. Дайте обґрунтування Аквінським переваг монархії як форми державного правління.

3.6. На які три аспекти вказує мислитель-теолог у своєму аналізі світської влади?

3.7. Чому, на думку філософа, світська влада не може претендувати на зверхність у суспільстві? Хто підходить на цю роль?

3.8. Дайте обґрунтування Ф. Аквінським необхідності опору владі.

3.9. Яким чином християнський теолог обґрунтовує виникнення і роль влади в суспільстві?

43

Додаток ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

3.1. Найвідомішими творами Ф. Аквінського є: "Сума геології", "Сума істини католицької віри проти язичників", "Про правління можновладців".

3.2. Великий філософ першим здійснив спробу ро'шмпуш християнську доктрину держави на основі "Політики" Арістотеля. Він, захищаючи ідеологію католицизму, піддав ретельному аналізу вчення Арістотеля, розтлумачив його у католицько-геологічному аспекті, використав його для розробки християнської державно-правової концепції.

3.3. За Аквінським, держава це форма людської єдності і співробітництва, яка виникає у відповідь на погребі природи і роіуму.

3.4. Порівнюючи роль правителя (монарха) і Гоіа, філософ зазначав, що Бог спочатку встановлює у світі необхідніи порядок, а вже тоді керує світом. Гак і монарх: нерпі між управляти своєю державою, він встановлює в ній порядок.

3.5. Монархію вважав Ф. Аквінський найдосконалішою формою правління з тих мотивів, що вона є стійкішою, усталенішою і стабільнішою, ніж інші форми правління. Тому вона в змозі підтримувати порядок у суспільстві, захищати своїх підданих, гарантувати їм щасливе жіп і я і добробут.

3.6. Аналізуючи світську владу, Ф. Лквіпсі.мііі вкачує па три її аспекти: сутність самої влади, форма влади, використаний вдали.

3.7. На зверхність у суспільстві може преіепчунатп шипе влада церкви, оскільки вона є єдиною, відповідною до божих заповідей. < ні іська влада не відповідаєє настановам Бога як на сіадії свою нохо іжеппя, так і використання. А тому вона не може протей іду на і п на зверхніеп. у суспільстві.

3.8. Ф. Аквінський обґрунтовував необхідність чіпіпіп опір не всякій владі, а лише тиранії. Таке правління, вважав він, є несправедливе, не відповідне вимогам божественної справедливості. Піхт, павіп, раб, не повинен коритися деспоту.

3.9. На думку теолога, влада виникає у суспільсіні \ відповідь на природну необхідність задоволення потреб людини. Вона об'єдпу(суспільство, допомагає людям знайти в ньому своє місце, досягш моральної досконалості і спокою.

1<>ДУ ІЬ 3. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ МИСЛИТЕЛІВ І ЮРИСТІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Гіюанський заклад підвалини ідеї народного суверенітету, поставивши шак рівності між поняттям "народ" і "суспільство". Відносячи до наро-л і сіх громадян, які беруть участь у громадському управлінні, він позбавив них якостей дітей, рабів, іноземців і жінок. Крім того, як ідеолог бага-іпх верств населення, М.Падуанський відносив до категорії "народ" не всіх юдей, а лише їхніх "кращих" представників. Такими він вважав військових, священнослужителів, державних службовців, оскільки їхня діяльність спрямована на загальне благо, а не тільки на задоволення власних інтересів. Державних службовців, на думку мислителя, слід обирати на їхні посади.

Відштовхуючись від ідеї народного суверенітету, Марсилій називав *нішооскопа-ішою таку держану, де монарх є виборною особою*. Саме монархія як одноосібне правління є найбільш вдалою формою, здатною захистити і інтереси народу. Правда, віддаючи перевагу виборній монархії, він юпускав одноосібне правління поза волею народу (набути шляхом успадкування влади).

Під яким кутом зору розглядав Марсилій Падуанський проблеми права? *По-перше*, він розрізняв соціальні норми, що регулюють суспільні відносини, відокремлюючи релігійні, моральні та правові форми. Останні (правові) відрізняються від інших своєю формальною визначеністю і конкретними санкціями за їх невиконання. З їх допомогою здійснюється реалізація державної влади. Це - норми вищої категорії.

По-друге, мислитель вважав, що право виникає разом із державою, воно не існує поза державою. Загальне право Падуанський поділяв на божественне і позитивне:

- а) божественне право складається із приписів Нового Заповіту. Його завданням є надання дієвої допомоги людям на шляху до вічного спасіння;
- б) в позитивному праві втілюється воля держави, а його метою є створення сприятливих умов для життя на землі.

По-третє, Падуанський вважав, що позитивне право (людський закон) - це правила, що регулюють поведінку людей на засадах наказу, заборони, дозволу і здійснюються шляхом примусу. Його завдання полягає в регулюванні відносин у державі та контролі над владою, стримуванні її від сваволі та зловживань.

В цьому мислитель досить близько підійшов до визначення права як юридичної категорії, яке застосовується в сучасній теорії права.

По-четверте, думки Падуанського про взаємини держави і права

47

йшли врозріз із католицьким віровченням. Мін вважає, що держана у своїй діяльності керується не божественним правом, а правом позитивним. Його ефективна дія в державі залежить не від божественного чи природного права, а обумовлена потребами держави.

По-п'яте, роздумуючи про законодавчий процес і виконання законів, філософ фактично підійшов до проблеми поділу них двох гілок влади в державі. Законодавча влада, представлена виборними особами від народу, ухвалює закони і визначає компетенцію влади виконавчої. Мона повинна функціонувати в межах закону і реалізовувати волю законодавця.

Таким чином, фундаментальні положення Марсилія I Падуанського про природне походження держави народ як джерело суверенної влади, верховенство закону, розподіл повноважень різних державних інституцій - не вписувались в панівну тоді теологічну концепцію держави і права. Однак, вони мали велике значення для формування і розцінку буржуазних державно-правових концепцій.

Вагомий внесок у розвиток новітніх поглядів на державно-правові явища зробили **середньовічні юристи**. Стародавнє римське право було забуте у ранньофеодальних європейських державах, воно було для них чужим і незрозумілим. Зате в середні віки професійне розуміння права вже багато в чому спиралося на положення римського права. Воно набуло поширення, його вивчали, досліджували.

Одним з напрямів дослідницької роботи різних юридичних шкіл X-XI ст. стало порівняння діючого в країнах права з римським правом. [Відбувалась активна рецепція римського права, воно успішно ліквідувало "білі плями" у правовому полі феодальних держав, ліквідувало прогалини у феодальному праві, долало його партикулярні. Відтоді норми римського права зробились універсальними. Розуміння сутності права знову звелось до ідеї справедливості та пов'язаних з нею природно-правових уявлень і політичних поглядів.

Започаткували *теорію природного права* нового часу *інівіїська, равени-ська і римська школи права*, які в основу своїх дослідницьких підходів поклали справедливість як критерій всякого права. На початку XII ст. юрист *Ієрігі* заснував школу *госаторів*, основним напрямком діяльності якої стало тлумачення Дигестів Юстиніана. Діяльність госаторів сприяла викоріненню досить поширеного у феодальному судочинстві су-мкпшізму в розгляді конкретних судових справ. Вона утверджувала в юридичній практиці пріоритет правових норм і законів. Результати діяльності представників цієї течії були видані в середині XIII ст. окремим збірником, який використовувався судами як джерело чинного законодавства. Тут, зокрема, зазначалося, що при розгляді конкретних порушень установлених державою норм судді повинні відновлювати справедливість, керуючись при цьому не власними баченнями чи нормами моралі, а згідно з приписами законів.

48

Вчення госаторів було продовжене представниками юридичної думки

11.1 пі \ XII-XIV ст., які знову повернулися до ідеї природного права і вчень

римських юристів, приділяючи основну увагу їх коментуванню. Це були п ні.пм *постглосатори*. Вони вважали природне право правом найвищої іиюрії, вимогам якого повинні відповідати норми діючого позитивного прана. Окремі юристи-постглосатори ставили природне право вище влади пї.пїп теля. А ідеолог цієї течії Луллій Раймунд навіть радив юристам пере-

■ 111 >- ,■ і її па відповідність природному праву писані закони. В тому випадку, і о ш іаке співставлення було не на користь останніх, не користуватися та-і йми законами, а виходити із принципу розумної необхідності.

Середньовічні погляди на державу і право знайшли відображення у прихильників *гуманістичної школи права (XVI ст.)*. Вони заперечували фгпдальну роздрібленість, відстоювали ідею централізованої держави з

■ пнім кодифікованим законодавством. Юристи-гуманісти значну увагу приділяли дослідженню джерел римського права, погодженню його з нормами чинного національного права, яке регулювало якісно нові суспільні виносили.

Прихильником ідеї природного права був англійський філософ кінця \III -першої половини XIVст. **Вільям Оккам**. Всупереч панівним тоді і силіогічним поглядам на державу і право він різко критикував посягання п.ти на світську владу. У своєму політичному трактаті "Діалог" мислитель рипуче засуджує верховенство влади папи, ієрархічну структуру католицькі)! церкви. Оккам вказує на деспотичний моральний і духовний диктат каїолицизму, який суперечить приписам Святого Письма. Істинним главою всієї церкви і духовним наставником віруючих є не папа, а Ісус Христос. А і ому католицьке духовенство не має ніякого права на відпущення гріхів (індульгенцію), оскільки це може зробити лише один Христос.

Протестуючи проти обов'язкового благословення на престол державних правителів з боку папи, філософ вказує, що тільки народ має виключне право надання світському правителю владних повноважень. А папська вла-іа повинна виконувати обов'язки, пов'язані зі справами церкви.

Основні категорії і поняття

Станово-представницька форма правління, "комунальні революції", рецепція римського права, індульгенція.

Словник термінів і визначень

Станово-представницька форма правління - одна із монархічних форм правління, при якій влада глави держави певною мірою обмежувалась діяльністю станово-представницьких установ (генеральних штатів, парламенту, сейму, рейхстагу тощо).

"Комунальні революції" - звільнення міст з-під залежності феодала.

4 - 4-2005

49

Рецепція римського права - пристосування норм римського рабовласницького права для регулювання феодалних відносин.

Індульгенція — відпущення гріхів парафіян католицькими священниками.

Курсові завдань

1. *Скласти опорний конспект вивченого модуля і термінологічний словник.*
2. *Питання підготовки до заліку.*
  - 2.1. Поява державно-правових концепцій єдиної, централізованої держави.
  - 2.2. Новизна поглядів Марсілія Падуанського.
  - 2.3. Теорія світського правління Падуанського.
  - 2.4. Ідея народного суверенітету у вченні Марсілія I Падуанського.
  - 2.5. М.Падуанський про проблеми права.
  - 2.6. Державно-правові тлумачення середньовічних юристів.
  - 2.7. Ідея природного права Вільяма Оккама.
3. *Питання для самоконтролю (відповіді можна перевірити за додатком).*
  - 3.1. Що собою являв "третій стан" у середньовічному суспільстві?
  - 3.2. Ставлення Марсілія Падуанського до церкви.
  - 3.3. На чому базувалась теорія світського правління Падуанського?
  - 3.4. Як трактував М.Падуанський політичний мир у державі?
  - 3.5. Представників яких верств відносить Падуанський до категорії "народ"?
  - 3.6. На які складові частини поділяв Падуанський загальне право?
  - 3.7. Хто такі постглосатори?

Додаток ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- 3.1. "Третій стан" був представлений міським бюргерством, попередниками буржуазії.
- 3.2. М. Падуанський вважав церкву винуватою в негараздах суспільства, пропонував підпорядкувати її світській владі, обмежити сферу її впливу на людей.
- 3.3. Теорія світського правління Падуанського базувалася на безпосередній практиці розвитку італійських міст-держав з їх самоврядною формою правління.

3.4. Політичний мир є державі, на думку М.Падуанського, досягався узгодженою роботою всіх органів управління і створенням відповідного правового порядку, здатного захистити майно і особу,

50

3.5. До категорії "народ" Падуанський відносив: військових, священ-нужителів, державних службовців. 3.<>. М.І Падуанський поділяв загальне право на право божественне і по-літичне.

3.7.1 Юстиціаріями називали представників юридичної думки Італії XIV ст., які коментували римське право.

КОНТРОЛЬНІ ТЕСТИ-ТРЕНІНГИ ДО МОДУЛІВ БЛОКУ II.

1. Дайте загальну характеристику релігійного світогляду.
2. Наведіть свідчення ідейного панування християнської релігії і церк-1 ІН її державно-правовій сфері в добу середновіччя.
3. Хто з мислителів середновіччя обґрунтував ідею народного суверенітету? Яким чином це було зроблено?
4. Хто є засновником теологічної теорії держави і права? В чому її іміс'я?
5. Розкрийте сутність теократичної теорії держави.
6. Дайте тлумачення "громадянського миру" під кутом зору теології і раціоналізму.
7. Чому, на Вашу думку, Августин не поділяв поглядів Цицерона та інших мислителів дохристиянської доби на державу як вище втілення справедливості?
8. Вкажіть на різні методологічні засади вчення Арістотеля і Фоми Аквінського.
9. Що, на Ваш погляд, стало причиною суперечки між світською і духовною владами за вплив на суспільство?
10. Чому в концепції Марсілія Падуанського відсутнє поняття природного права?
11. Який зміст вкладався середньовічними мислителями у поняття "природне право"? Хто його відстоював?
12. В чому суть правової концепції Фоми Аквінського?
13. Що спільного в державно-правових поглядах Марсілія Падуанського і Вільяма Оккама?

БЛОК III.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВІСНОВКИ У ПІВНІЧНІЙ ЄВРОПІ ТА США У ХУ-ХІХ (I

Модуль 1. Державно-правові концепції обґрунтування абсолютизму

Дається загальна характеристика державно-правових вчень доби Відродження та Реформації. Характеризуються вчення про державу і право періоду кризи феодалізму, погляди Н.Макиавеллі та Ж.Бодена. Докорінні зміни у світогляді європейських мислителів від середньовічної схоластики до новоевропейського раціоналізму.

Модуль 2. Вчення про державу і право нового часу

Характеризується вплив буржуазних революцій на розвиток політичної думки в Європі. Розглядається спроба з'ясувати сутність та призначення держави і права в нових умовах голландським правознавцем Гроцієм. З'ясовуються дослідження проблем державності, права, законності, миру і порядку англійським мислителем Томасом Гоббсом, розвиток державно-правової концепції Бенедиктом Спінозою, Джоном Локком та Девідом Юмом.

Модуль 3. Державно-правові концепції представників Просвітництва

Подається загальна характеристика вчень про державу і право доби Просвітництва, аналізується політико-правова концепція Вольтера, теорія поділу влад Шарля Луї Монтеस्क'є, висвітлюються державно-правові погляди Жан-Жака Руссо, погляди на державу і право французьких матеріалістів-енциклопедистів, розглядаються державно-правові вчення Італії XVIII століття.

Модуль 4. Політичні і правові вчення США періоду боротьби за незалежність

Висвітлюються особливості та характерні риси державно-правової думки колишніх англійських колоній у Північній Америці доби визвольних змагань. Аналізуються погляди представника радикального крила мислителів Томаса Пейна; просвітителя, філософа і політичного діяча Томаса Джефферсона; "батька американської конституції" Дж.Медісона. Відображення вчень американських просвітителів у "Декларації незалежності" та "Біллі про права".

Модуль 5. Становлення та розвиток політичної і правової думки в Німеччині

Дається загальна характеристика основних напрямів політико-правової ідеології у Німеччині наприкінці ХУІІІ-початку ХІХ ст. Розглядається

вчення І.Канта про державу і право, категоричний імператив І.Канта та його відображення у правовій доктрині, особливості поглядів філософа на проблему розподілу влади і класифікації форм держави. Аналізується вчення Г.Гегеля про державу і право, його розуміння структури права, попри її держави, правові вимоги Г.Гегеля до організації соціального життя. Інститут права власності за Г.Гегелем як зовнішня сфера реалізації людської свободи, його поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Державно-правова концепція Й.-Г.Фіхте.

Модуль 6. Історична школа права. Політико-правові вчення мислителів Франції та Англії XVIII-початку XIX ст.

Розглядається історична школа права як особливий напрям у правовій думці Німеччини, погляди її засновника Густава Гуго. Аналізується вчення Ф.-К. фон Савіні, Г.Пухта. Дається аналіз політико-правової ідеології представників французького та англійського буржуазного лібералізму Бен-іжамена Констана, Алексіса де Токвіля та Ієремії Бентама. Роль учень представників лібералізму в подальшому розвитку буржуазного світогляду.

МОДУЛЬ 1. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ОБҐРУНТУВАННЯ АБСОЛЮТИЗМУ

Зміст дидактичної одиниці

Загальна характеристика державно-правових вчень доби Відродження та Реформації. Вчення про державу і право періоду кризи феодалізму. Повернення до духовних надбань античного періоду, формування гуманістичного світогляду та його вплив на правову ідеологію суспільства. Відновлення ідеї суспільного договору, визнання примата (першості) права над державою. Ідеї республіканського устрою держави, засновані на принципах рівності та справедливості. Державно-правові погляди Н. Макіавеллі, його ставлення до методів здійснення державної влади, до співвідношення форм держави у справі забезпечення могутньої та централізованої країни. Ідеї Ж. Бодена. Докорінні зміни у світогляді європейських мислителів від середньовічної схоластики до новоєвропейського раціоналізму.

Література

Жюї Боден - основоположник концепції государственного суверенитета: научно-аналитический обзор. - М., 1990.

53

История политических и правовых учений (под ред. ЕВ.Нерсесянца). -М., 2003.

Макиавелли Н. Государь. - К., 1992.

Мірошніченко М., Мірошніченко В. Історія вчень про державу і право. -К., 2001.

Нерсесянц В. Право и закон. - М., 1983.

Семеиов В., Шаповал В., Шульжеико Ф. К вопросу о философских основаниях права. - К., 1995.

Семеиов В., Шульжеико Ф. Формування ідеї громадянського суспільства та правової держави в західноєвропейській філософії XVII-XVIII ст. -К., 1995.

Себайн Г., Торсон.Т. Історія політичних і правових вчень. — К., 1999. *Шульжеико Ф.* *Аидрусак Т.* Історія політичних і правових вчень. - К., 2002.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ

В європейській історії період від останньої третини XIII ст. і до кінця XVI ст. ввійшов під назвою доби Відродження. За досить короткий термін суспільною свідомістю опанували ідеї свободи і гідності людської особистості. Велось обґрунтування пошуків щастя не у потойбічному світі, а в реальному земному житті. Якщо у середньовіччі традиційною категорією суспільної свідомості була доля (фатум), яка виражала сувору залежність людини від зовнішніх неблаганних сил, то тепер з'явилась категорія фортуни, яка надавала людині можливість власного вибору долі. Виходячи з цього, перевага надавалась особистому ставленню людини до Бога, а не церкві як проміжній ланці між Богом і особою. А відтак створювався ідеологічний фундамент для Реформації - широкого суспільного руху, спрямованого проти монополізму католицької церкви в суспільному житті.

Поряд з масовими селянськими повстаннями і виступами проти феодального гноблення посилилась боротьба і проти політики церкви в суспільстві, що призвело до появи еретичних течій, ідеологами яких були Джон Уїкліф (Англія) та Ян Гус (Чехія). Їхні думки та дії стосувались подолання феодальної роздробленості, формування єдиної національної державності, скасування привілеїв церкви, оновлення її на засадах повернення до ранньохристиянських цінностей.

Формування нових економічних відносин ініціювало пошук нових форм державності з якісно іншими владними інститутами, а також розроб-

54

к/- нових правових форм, які б регулювали ці відносини і забезпечували і.ч.п.ст. інтересів власників. Спробу вирішити ці проблеми зробили пред-і шипики ранньобуржуазних вчень про державу і право. *Які головні ідеї були притаманні цим вченням?*

1. *Ідея суверена* (єдиновладного правителя) як джерела політичної влади в державі стала центральною у державно-правових вченнях XVI ст.

Держава в творчості мислителів цієї доби вбачалась єдиним гарантом мирною співжиття, засобом подолання середньовічної анархії.

2. Головною проблемою державно-правової думки цієї доби стала про-оіема *сильної*

світської влади, здатної оберігати власника і забезпечувати належний правовий порядок у суспільстві. В той же час така влада не повинна бути тоталітарною, втручатися в приватне життя особи.

3. Формувалась ідея *громадянського суспільства*, яке б поєднувало інтереси приватних власників.

4. Розроблялось поняття *національної держави*, яка ставала суб'єктом політичного життя і являла собою політичне утворення з єдиною територією, єдиним правовим режимом, етнічно однорідним населенням.

5. Продовжувала розвиватись ідея *природного права*, яке все тісніше поєднувалося з державою.

6. Розпочалось формування принципів *міжнародного права*, проблеми співвідношення свободи і права, права і закону, індивіда і держави.

Представники ранньобуржуазних вчень про державу і право здійснили спробу висвітлити ці проблеми. Держава і право стають об'єктами пізнання. Одну з перших світських державно-правових концепцій цього періоду розробив італійський мислитель, дипломат і політичний діяч, "батько політології" **Ніколло Макіавеллі** (1469-1527). Найвідомішими його творами є "Монарх", "Міркування про першу декаду Тита Лівія", "Історія Флоренції".

Найбільшою заслугою Макіавеллі в історії вчень про державу і право є наповнення поняття "держави" тим змістом, який воно має в сучасній юридичній науці. Це - *перше*.

Друге. Держава у вченні філософа мислиться не як інституція, а як узагальнююче поняття "політичного стану суспільства", його політична форма організації. Іншими словами, *держави - це не образ правління чи апарат, а спільність людей, пов'язаних політичними відносинами*.

Третє. Макіавеллі застосував новий термін "зіаіо" (держави), абстрагуючись при цьому від конкретних історичних форм держави (поліс, монархія, республіка, олігархія тощо). Відповідно до його вчення, *держави - це політичний стан суспільства (стан владарювання та підлеглості), політичних відносин (відносин панування і підкорення) з органами влади, юстицією, правом, відповідними законами*. Важливим атрибутом держави є політична влада, під якою розумілася сила, здатна примушувати підлеглих до покори.

55

Джерелом розвитку держави та зміни її форм є взаємна боротьба народу та аристократії. Цій проблемі Ніколло присвячує значну частину свого твору "Монарх".

- Форма держави залежить від кількості правителів. Це - або республіки, або держави, що управляються єдиновладно (монархії).

- У деморалізованому суспільстві, переконував мислитель, жодна влада не буде ефективною, крім абсолютної монархії. Правитель як творець держави може перебувати поза законом і поза мораллю. Еталону для оцінки вчинків монарха не існує. Єдиним критерієм визнається успіх політичних заходів, яких він вживає для посилення могутності своєї держави.

- Досліджуючи процес утворення монархії, Макіавеллі дійшов висновку, що єдиновладдя буде стабільним тоді, коли воно створене завдяки бажанню двох суспільних станів: знаті і простого народу. Прагнення до утворення держави з такою формою правління має бути одночасно як у знаті, так і у простого народу. З цієї тези мислитель виводить цікаве узагальнення: *знати як менше суспільне угруповання не молсе протистояти народові та висуває когось одного, щоб за допомогою його влади захистити свої інтереси; а народ в особі монарха прагне знайти гаранта своїх прав, які постійно намагається обмежити знать*.

- В усіх випадках, розмірковує філософ, *вдалішою буде монархія, яка утворена прагненням народу*, оскільки "...у народу чесніша мета, ніж у знаті: знать прагне пригноблювати народ, а народ не бажає бути пригнобленим". Правда, тут Макіавеллі дещо ідеалізує роль і значення народу, підкреслюючи, що з народом, який вороже настроєний до монарха, вдіяти нічого не можна, оскільки його в державі значно більше, ніж знаті. Тому монарх повинен підтримувати дружбу з народом.

- В разі, *коли монарх отримує владу з рук знаті*, першим його обов'язком повинно бути прагнення заручитися підтримкою народу, вжити заходів для його захисту. Якщо ж він цього не зробить, то в скрутний час буде відсторонений від влади.

Розмірковуючи про монархію, Макіавеллі віддавав перевагу абсолютній монархії. Які докази на користь збереження та утвердження цієї форми правління приводяться ним?

По-перше, влада, здійснювана монархом з допомогою магістрату, не може бути надійною, оскільки монарх повністю залежить від волі громадян, що входять до магістрату. "...А вони, - пише мислитель, - можуть позбавити його влади будь-коли, а тим паче в скрутний час".

По-друге, правителі, які повністю підкорялися долі, не змогли встояти проти її ударів і втратили владу. Тому мудрий монарх повинен своєчасно сконцентрувати владу в своїх руках і робити все, щоб народ постійно відчував необхідність у державі та її правителіві.

56

По-третє, монарх повинен подбати про утворення державних інститутів і в, які б забезпечували його свободу. Першорядною такою інституцією, на думку Ніколо Макіавеллі, повинен бути парламент, який

стримував би ;;піхання на владу знаті і виступав би третейською установою між бороть-чою сильних і слабких.

По-четверте, необхідною умовою стабільності монархії є вміння пра-ШИІ еля підбирати до виконавчої влади компетентних і сильних людей, які "повинні дбати не про себе, а про державу".

Відстоюючи ідею сильної централізованої монархії, Макіавеллі виклав ряд положень, які б сприяли розвиткові держави і забезпечували стабільність суспільства. Це:

- а) створення умов для праці обдарованим людям;
- б) сприяння розвиткові торгівлі, ремесла і землеробства;
- в) встановлення розумних податків;
- г) забезпечення захисту приватної власності.

Віддаючи перевагу надзвичайній централізації влади монарха, Макіавеллі виправдовує її на етапі об'єднання і зміцнення держави. Після цього він допускав встановлення *республіканської форми правління*, але такої, яка б поєднувала елементи монархії, демократії і аристократії.

Політичну владу мислитель розглядав не як божественний недоторканий інститут, а як боротьбу соціальних сил. А в таких умовах політичний вибір не завжди поєднується з мораллю. Розмежовуючи політичну доцільність і мораль, філософ розмірковував над перевагами аморальності, яка, при її вмілому використанні, допомагає правителеві досягти мети. При цьому він підкреслював, що *"для досягнення мети придатні будь-які засоби"*. Ця теза й досі викликає неоднозначне тлумачення і гостру критику.

Політичні погляди Н.Макіавеллі щодо сильної централізованої монархії були близькими до вчення Жана Бодена (1530-1596) - відомого французького юриста і політичного діяча. Свою політико-правову концепцію він виклав у творі "Шість книжок про республіку".

На думку Бодена, *державна формується з родини*. Необхідність захисту і взаємодопомога спонукають до об'єднання родини. Коли ж всі родини об'єднуються верховною владою, тоді і виникає держава як форма управління родинами. *Верховна влада є визначальною ознакою*, яка відрізняє державу від усіх інших утворень, які виникають внаслідок об'єднання родин (папри-лад, сільської общини). Державу, незалежно від її конкретних історичних форм, філософ позначає терміном "республіка" у розумінні "спільна справа". Це - така політична спільність, яка має свою незалежну владу і не підлягає іншій політичній владі: церкві, імперії, великим сеньйорам.

Другою характерною ознакою держави є її суверенітет, під яким розумілась необмежена влада над громадянами і підданими. Він не підлягає позитивним законам, бо знаходиться над ними і підпорядковується тільки

57

божественним і природним законам. На міжнародній арені суверенітет для Бодена означав перш за все незалежність держави від церкви, папи римського, інших держав. *Ознаками суверенітету* були:

- а) постійна, не обмежена законом влада суверена, бо він сам є джерелом закону;
- б) право суверена видавати і скасовувати закони, оголошувати війну та укласти мир;
- в) повноваження глави держави призначати суддів, бути судом вищої інстанції, карбувати монету і запроваджувати мито.

Єдиним сувереном у державі, носієм верховної влади може бути лише монарх, який уповноважений Богом правити державою і є його намісником на землі. В рамки вчення Бодена вкладалася тільки одна форма державності - монархія. Тільки вона єдина може здійснювати надзаконну владу. Більше того, тільки за монархії можливе чітке та злагоджене функціонування всіх елементів державного механізму. Демократичну, аристократичну і тиранічну державність Боден вважав такими, що не можуть забезпечити добробут суспільства.

- *Тиранія* є насильницькою формою, яка спричиняє постійне обурення громадян і їхню непокору.

- *Аристократія* з її партійними конфліктами теж не в змозі реалізувати функції держави.

- Найгіршою формою є *демократія*, оскільки народ не здатний до розумних рішень, а безмежна свобода призводить до анархії та занепаду держави.

На відміну від Макіавеллі, який допускав змішану форму правління, Жан Боден однозначно її відкидав, мотивуючи це тим, що суверенітет не можна поділити і одночасно надати різним суб'єктам влади: монархові та аристократії. Суверенна влада є неподільною.

Однак, захищаючи абсолютистські форми правління, Боден обмежував суверенітет глави держави тільки сферою державних відносин. Відносини приватної власності, особисте життя громадян знаходяться поза сферою впливу суверена, вони недоторкані і священні.

Обґрунтовуючи фактори стабільності у державі, Боден зазначав, що запорукою хорошого життя є

дотримання підданими приписів закону. Закон - це воля суверена і зразок справедливості. І Право, на думку мислителя, є досягненням суспільства, бо відрізняє державу від додержань утворень. Воно повинно, в першу чергу, регулювати дотримання угод і вимагати шанобливого ставлення до приватної власності. Взагалі, виражаючи волю молодій буржуазії, Боден підкреслював, що приватну власність не може порушити навіть державний правитель, оскільки право приватної власності є невід'ємним атрибутом сім'ї. А сім'я - це маленька частка держави, "цеглина", з якої та вибудовується.

58

Основні категорії і поняття

(унерен, тотальність).

Словник термінів і визначень

Суверен - єдиновладний правитель держави доби середньовіччя. **Тотальність** - всезагальність, повнота, всеосяжність охоплення всіх

■ іррН ДІЙСНОСТІ.

Курсові завдання

1. Скласти опорний конспект вивченого модуля і термінологічний словник.

2. Питання підготовки до заліку.

2.1. Загальна характеристика державно-правових вчень доби Відродження та Реформації.

2.2. Основні ідеї представників ранньобуржуазних вчень про державу і право.

2.3. Заслуга Н.Макіавеллі у розвитку вчень про державу і право.

2.4. Обґрунтування Н.Макіавеллі монархічної форми правління.

2.5. Ідея централізованої держави у вченні Макіавеллі.

2.6. Характеристика Жаном Боденом ознак держави.

2.7. Ж.Боден про державний суверенітет.

2.8. Право у характеристиці Ж.Бодена.

3. Питання для самоконтролю (Відповіді можна перевірити за додатком).

3.1. Розкрийте суть категорії "фортуни"?

3.2. Що стало центральною проблемою державно-правової думки XVI ст.?

3.3. Розкрийте поняття національної держави у поглядах мислителів ранньобуржуазного періоду.

3.4. В чому полягала найбільша заслуга Макіавеллі у розвитку вчень про державу і право?

3.5. Як обґрунтував Макіавеллі фактори стабільності єдиновладдя?

3.6. В чому полягала ідеалізація Макіавеллі ролі народу в утвердженні монархічної форми правління?

3.7. Яка, на думку Бодена, визначальна ознака відрізняє державу від інших суспільних утворень?

3.8. Назвіть ознаки суверенітету за вченням Ж.Бодена.

59

Додаток ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

3.1. Категорія "фортуна" надавала людині право вибору долі, визначала особисте ставлення людини до Бога.

3.2. Центральною проблемою державно-правової думки XVI ст. стала проблема сильної світської влади, здатної оберігати власника і забезпечувати належний правовий порядок у суспільстві.

3.3. Під поняттям "національна держава" розумілась суверенна держава як суб'єкт політичного життя, як політичне утворення з єдиним правовим режимом, етнічним складом населення.

3.4. Найбільша заслуга Макіавеллі у розвитку вчень про державу і право є наповнення поняття "держави" тим змістом, який воно має в сучасній науці.

3.5. За вченням Макіавеллі, єдиновладдя буде стабільним тоді, коли воно створене волею і бажанням двох суспільних верств: знаті і простого народу.

3.6. Філософ ідеалізував роль і значення народу в утвердженні монархії, підкреслюючи, що народ, який вороже настроєний до монарха, є силою непідвладною. Тому монарх повинен підтримувати дружбу зі своїм народом.

3.7. Такою визначальною ознакою, на думку Бодена, є верховна влада.

3.8. Ознаками суверенітету, на думку Ж.Бодена є: необмежена законом влада суверена;

право правителя видавати і скасовувати закони, оголошувати війну та укласти мир; мати повноваження призначати суддів, бути найвищою судовою інстанцією; карбувати монети і запроваджувати державне мито.

<§>

МОДУЛЬ 2. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО НОВОГО ЧАСУ

Зміст дидактичної одиниці

Вплив перших буржуазних революцій на розвиток політичної думки в Європі. Гроцій про сутність та призначення держави і права. Державно-правова концепція Томаса Гоббса. Дослідження проблем державності, права, законності, миру і порядку Бенедиктом Спінозою, його раціональна до-мрина природного права і договірної теорії держави. Принципи державно-і о життя Джона Локка та Девіда Юма.

Література

Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковно-і о и гражданского. // Соч. в 2-х т. - М., 1991.

История политических и правовых учений (под ред. В.Нерсесянц). - М., 1983.

Локк Д. Два трактата о правлений // Антология мировой философии: ('б. филос. текстов.-т.і, ч.2. - К., 1991.

Мірошниченко М., Мірошниченко В. Історія вчень про державу і право. К., 2001.

Нерсесянц В. Право и закон. - М., 1983.

Спиноза Б. Политический трактат // Избр. соч.-т.2. - М., 1957. *Себайн Г., Торсом Т.* Історія політичної думки. - К., 1997. *Шульженко Ф., Андрусак Т.* Історія політичних і правових вчень. - К., 2002.

Юм Д. Трактат о человеческой природе // Соч. в 2-х т. - М., 1966.

60

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ

Буржуазні революції в Нідерландах (остання третина XVI - початок XVII ст.), в Англії (1640-1688pp) призвели до докорінних змін у способі виробництва цих країн, стимулювали зростання продуктивності праці, пошукові засоби раціоналізації виробничих процесів, стимулювали розвиток природничих та суспільних наук. Формувалися основи буржуазної правової свідомості.

Отримавши доступ до влади, велика торговельно-промислова буржуазія була зацікавлена в модернізації держави, системи законодавства, які б гарантували безпечно і надійне функціонування нових виробничих відносин.

61

Політико-правові вчення ХУУІ-ХУП ст. мислителів Західної Європи були своєрідним теоретичним обґрунтуванням нових національних ідей і концепцій, які охоплювали сферу розвитку і вдосконалення державно-правових форм людського співжиття в умовах становлення нових буржуазних відносин. Мислителі відійшли від попереднього образу людини-творця, перемістивши акценти на людину як частку природи, своєрідного "гвинтика" великого механізму суспільства і природи. Суспільство оцінювалось прагматично з огляду комфортності та безпеки життя. Політичні відносини в державі, як і соціальні явища, мислились як природні процеси, які піддавались спостереженню, вивченню та узагальненню. Будь-який вплив надприродних сил заперечувався, а прогрес людства розглядався з позицій розвитку законів природи.

Державно-правові ідеї цього часу *вперше стали апологетами середнього класу власників*, свідомість якого сформувалась на основі лібералізму, індивідуалізму та просвітництва. Наукові концепції держави і права зосереджувались навколо окремого індивіда з його розумом, інтересами, уподобаннями, прагненням до добробуту. В суспільній свідомості поширювалась ідея прав окремого індивіда, панівним стало твердження, що *суспільство* (включаючи і державу) *створене для людини, а не людина для суспільства*. Таке переконання стало найхарактернішою і найстійкішою ознакою теорій природного права і суспільного договору, які були поширені в період, що розглядається. Велика торговельно-промислова буржуазія, що прийшла до влади в результаті буржуазних революцій, була вкрай зацікавлена в гарантіях своєї підприємницької діяльності, намагалася модернізувати систему діючого законодавства та державні структури.

Виразником інтересів нової буржуазії, який перший здійснив спробу з'ясувати сутність та призначення держави і права в нових умовах, був голландський юрист і політичний діяч Гуго де Гроот Гроїї (1583-1645). Він був одним із основоположників теорії природного права і суспільного договору та науки міжнародного права. Найвідоміша його праця "Про право війни і миру".

В *основу виникнення держави* Гроїї поклав *суспільний договір* (договірна теорія походження держави). Пояснення цьому він знаходив в наступному:

а) задля особистого захисту і протистояння насильству люди укладають добровільну угоду і зобов'язуються виконувати цей договір;

б) для підтримання порядку в суспільстві люди встановлюють норми своєї поведінки, які теж фіксуються угодою;

в) досконалою формою такої угоди є держава, виникнення якої є логік-ним наслідком прагнення людей до справедливого устрою.

Отже, згідно із Гроцієм, *держава - це досконала угода вільних від природи людей, укладена заради дотримання права і спільного інтересу*. Дер-

62

лава здійснює владні функції з допомогою політичних інститутів. Панівна її державі громадянська влада є верховною і суверенною.

Цікавою і оригінальною є конструкція Гроція процесу виникнення *права, яке він виводить із людського спілкування*:

а) спілкування є однією із фундаментальних потреб людини, до якого спонукає внутрішня природа індивіда;

б) основними правилами такого спілкування є утримання від зазіхань па чуже майно, відшкодування заподіяних збитків, справедливе покарання, ■і.о гримання обіцянок та ін.;

в) такі правила поведінки не є результатом добровільного вибору чи продуктом домовленості, а, навпаки, вибір людей і домовленість логічно нішливають з цих правил.

Отже, робить висновок мислитель, прагнення до спілкування та об'єднання людей у колективи зумовлене не примусом, не корисливим ін-ісресом, а кероване розумом спілкування. Посередниками у спілкуванні і врегулюванні відносин між людьми є однакові для всіх суспільні норми.

Право, за Гроцієм, це сума соціальних норм, які забезпечують належний порядок у суспільстві, об'єднаному на основі добровільної угоди.

Важливою рисою права є те, що воно встановлюється волею людей, а іасобом (формою) його реалізації є закон, який силою примусу спонукає дотримуватись норм права. Таку силу уособлює держава.

Видатним фундатором державно-правових вчень нового часу був англійський мислитель Томас Гоббс (1588-1679), автор декількох блискучих творів, присвячених проблемам державності, права, законності, миру і порядку. Серед них -"Філософські засади вчення про громадянина", " Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної та громадянської".

1. Переважна більшість ідей мислителя стосується *держави* як політичного організму. Держава, на думку Гоббса, є не що інше, як людиноподібний організм (штучна людина), тільки більший за розмірами і сильніший, ніж природна людина:

а) *верховна влада, яка дає життя і рух всьому тілу, є штучна душа;*

б) *службові особи та інші представники виконавчої та судової влади -це штучні суглоби;*

в) *нагороди і покарання — становлять собою нерви;*

г) *добробут і багатство громадян держави становлять її силу;*

д) *радники, які навчають усьому, що необхідно знати, становлять собою пам'ять;*

е) *справедливість і закони є штучний розум і воля; є) громадянський мир становить здоров 'я держави;*

ж) *чвари і сварки породжують хворобу держави (її кризу);*

з) *громадянська війна є для держави смерть.*

63

2. Томас Гоббс розглядав три моменти становлення держави як політичного організму: природний стан, перехід до держави, державний стан.

У *природному стані* відсутня влада, немає законів і, відповідно, немає справедливості. В такому суспільстві немає і власності, кожен має право на все, в тому числі і на життя іншої людини. Людина - істота егоїстична, вона завжди знаходиться під страхом смерті, під впливом інстинкту самозбереження. Такі емоції перемагають інші почуття особи. Але у людини є розум, який підказує їй вихід з такого стану. Умовами такого виходу є природні закони.

Але наявність природних законів ще не веде до миру і безпеки. Необхідний примус до виконання і дотримання законів. Такою силою, здатною здійснювати примус, і є держава.

Перехід до держави здійснюється за допомогою самих людей, які укладають між собою угоду. Це забезпечує злиття воедино окремих індивідуальних сил людей в єдину Волю і Силу, носієм якої стає суверен (правитель). Сувереном може бути одна особа або група осіб. Влада суверена є непідпорядковувана кому-небудь, він не може її втратити, а підлеглі не мають права протестувати або засуджувати дії суверена. *Влада суверена в дерлсаві мас бути абсолютною.*

Державний стан, на думку Гоббса, є результатом суспільного договору. Договір між людьми увінчується вибором правителя або верховного органу. Від цього залежить форма правління в державі. Свою необмежену владу в державі суверен поширює як на поведінку людей, так і на їхні погляди і переконання, оскільки без державної влади всі заклики до дотримання справедливої поведінки і моралі є марними. Чвари у суспільстві припиняються, бо держава стає виразником всього суспільства, а, отже, проти неї окремих індивід безсилі і змушені підкорятись волі суспільства. *Тільки держава силою закону в змозі*

приборкати людські інстинкти і пристрасті, створити умови миру і спокою, впевненості людини у своєму майбутньому.

Т. Гоббс зазначав, що сила держави і влада закону мають виправдання лише тоді, коли вони забезпечують особисту безпеку людини. А тому немає ніякої розумної підстави для покори владі, крім сподівання, що вона створить умови захисту індивіда, його особистої вигоди. Отже, люди об'єднуються в державу задля добра, власної безпеки. Держава виступає як засіб приборкання пристрастей у досягненні миру, як спосіб досягнення Царства Божого через спасіння, спокуту, розкаяння. "Не може бути тому ніякої суперечності між законами Бога і законами християнської держави", - вказує Гоббс.

3. Основоположним моментом у вченні Гоббса про право є аксіома про *природну рівність людей*. Від природи люди всі рівні і вільні. Природне право надає людині право вибору і свободу вчинку. Політичним засобом

64

тиснення природного права є позитивний закон. У вченні Гоббса прогля-і,к п.ся в різних варіантах така схема:

- людина має підкорятися природному (божественному) закону, а,
< > і /кс, і громадянському закону;
- з іншого боку, вона підпорядковується законові суверена, бо саме суверен (правитель) гарантує природні закони;
- через природні закони, які є основою громадянських законів, відбу-нається безкінечний процес покаяння, за яким наступає хрещення, а від-іак прийняття Царства Божого.

Сама держава має влаштуватися за принципом розуму. Вона є вті-іспням небесної могутності, а точніше - Царства Божого на землі.

Державно-правова концепція Т.Гоббса справила значний вплив на іорчість нідерландського мислителя **Бенедикта Спінози (1632-1677)**. У своїх творах "Богословсько-політичний трактат" і "Політичний трактат" він *одним з перших в історії вчень про державу і право здійснив системний аналіз демократії як форми реалізації людиною потреб свободи*.

У своєму житті людина залежить від двох складових, які супроводжують її від народження до смерті:

- а) від закону "природної необхідності", який впливає із самої природи;
- б) від законів, установлених волею самих людей для безпечного і зручного життя.

Державно-правову концепцію Спіноза розвинув, спираючись на гобб-сієські ідеї природного права і суспільного договору. Однак, на відміну від свого попередника, який оцінював суспільство з огляду на його комфортність і безпеку, нідерландський мислитель проголосив свободу вищою цінністю, на досягнення якої мають спрямовуватися всі зусилля суспільства. Який зміст втілював Спіноза у поняття "свобода"?

1. Оточення людини - природа, є фундаментальною цілісністю, першопричиною якої є Бог. Всевишній не являє собою надприродної істоти, бо він с сама природа, її невід'ємна частина.

2. Володіючи абсолютною свободою, Бог надихає природу, наділяючи псі предмети і явища реальної дійсності свободою.

3. Людина є часткою природи, але на відміну від інших природних сфер нона володіє здатністю до мислення, тобто має розум. Вона, як і будь-яка піша частка природи, наділена свободою щодо утвердження власного буття.

4. Як природна істота людина підпорядкована інстинкту самозбереження. Рухаючись у напрямку свободи, вона у своїй поведінці керується насамперед мотивами власної вигоди, ведучи "війну проти всіх".

5. Будучи наділені розумом і керуючись інстинктом самозбереження, іюди прагнуть до створення таких форм свого життя, які б відкривали сприятливі перспективи руху до власної свободи (до утвердження свого буття). Логічним завершенням таких пошуків є держава.

4-2005

65

Таким чином, мислитель через реалізацію свободи особи приходить до необхідності держави. *Держава, за вченням Спінози, є добровільне об'єднання людей, яке виникає на основі суспільного договору, метою якого є дійсна свобода людини*. Звідси випливає і призначення держави-надати кожній людині можливість керуватися власним розумом і тим самим здобувати свободу.

Керуючись розумом, люди добровільно передають частку своїх природних прав (частку своєї природи) державі. Тим самим вони добровільно погоджуються на підкорення верховній владі. Але чим більше своїх природних прав людина передає верховній владі, тим більше вона потрапляє в залежність від держави і тим менше у неї залишається власних прав, що може призвести до певної втрати свободи.

Подібно до Т.Гоббса, Спіноза був апологетом сильної державної влади. Але, на відміну від свого попередника, він заперечував втручання верховної влади в особисте життя людей і детальну регламентацію життєдіяльності людини, свободу якої він всебічно обстоював.

На думку Спінози, свобода найкраще забезпечується *демократичною формою правління*. Тому найкращою державною формою організації суспільства, яка б унеможливила повне підкорення особи верховній владі, є демократія у формі республіки. Ця форма найбільш наближена до свободи вже з тієї причини, що джерелом влади в демократичній республіці є народ, незалежно від того, в чіях руках зосереджується верховна влада. А оскільки народ є джерелом влади, то він має найбільше можливостей на власну безпеку і реалізацію потреби свободи.

Державно-правові концепції нового часу отримали свій розвиток в працях англійського філософа **Джона Локка** (1632-1704). У своєму відомому творі "Два трактати про державне правління" він *одним з перших розробив концепцію поділу влади*.

Подібно до своїх попередників (Спінози та Гоббса), він теж був прихильником договірної теорії виникнення держави. До такого висновку він дійшов шляхом логічних міркувань:

- Він погоджувався, що у додержавному стані панував природний закон. Але тут мислитель відкидав гоббсівське твердження про "війну всіх проти всіх" (боротьбу людини за виживання). У природному стані всі люди рівні і незалежні, а відтак, мають однакові права і обов'язки.

- Від природи людям властивий егоїзм і прагнення до власності, до індивідуалізму. Щоб зберегти свою власність, люди укладають суспільний договір, запроваджуючи таким чином громадянське суспільство.

- Але і в громадянському суспільстві продовжує діяти природний закон, який вимагає від індивіда не вчиняти зла проти інших таких же людей, шанувати їхнє право на майно, життя, здоров'я, свободу.

- Названі вище права Локк трактував як природне право. Закони, що

66

пі іаповлюються державою, повинні відповідати вимогам природного пра-и.і. Годі вони будуть правовими. *Гарантом природного права є суспільний*

. >< і. овір-держава.

Держава, на думку мислителя, - це сукупність людей, які ■ '>' (днуються добровільно і підкоряються ними ж створеним законам. Чим ш. ірізняється держава від інших форм суспільного життя?

По-перше, тим, що вона втілює політичну владу; *по-друге*, в інтересах ..пального блага держава створює закони, які передбачають різноманітні ілпкції для регулювання і збереження власності; *по-третє*, держава має право застосовувати силу для дотримання законів і свого захисту від загро-;п повні.

Віддзеркалюючи інтереси власників, Локк підкреслював, що держава покликана створити умови для реалізації єдиної мети політичної єдності -ї іасності. А звідси - єдиним джерелом влади і законів Локк визнавав природні інтереси особи. Він підкреслював, що закон-це не будь-які приписи, які впливають з волі суспільства чи з волі законодавчого органу держави. *іконам можуть називатися лише такі приписи, які регулюють поведінку шОішїда, відповідають його власним інтересам і не суперечать загальному ігігу*. Всі інші норми-приписи, які не витримують цієї вимоги, не можуть називатися законом.

Влада в суспільстві ніколи не може поширюватися далі, ніж це потрібно для загального блага. Закликаючи дотримуватися режиму законності, Д. Локк наголошував, що всі, хто зосереджує в своїх руках владу, зо-оов'язані правити у відповідності з приписами закону.

Але щоб у державі утвердився режим законності, необхідно створити *незалежні одна від одної влади*. Для успішного втілення цієї вимоги необхідне чітке розмежування функцій і повноважень між цими владами. Під ним кутом зору мислитель розробив *концепцію поділу влад*, поклавши в її основу ідею змішаного правління, яка дістала свій розвиток у творах Пла-юна, Арістотеля, Цицерона, Полібія та інших мислителів минулого.

Джон Локк переконаний в необхідності поділу влади на *законодавчу, виконавчу і федеративну*. Згідно з його концепцією, сувереном в державі, тобто носієм верховної влади є народ. За ним залишається законодавча влада, народ здійснює її через своїх обранців у представницькому органі (парламенті). Законодавча влада забезпечується громадською довірою. Якщо парламент втратить цю довіру, то народ як суверен може його змінити.

Компетенція втілювати закони в життя належить виконавчій владі -монархові або кабінету міністрів. Вона підпорядковується законодавчій владі і в разі необхідності парламент може її замінити. Король є частиною обох гілок влади, оскільки він не тільки керує своїми міністрами, а й санкціонує закони. Він царює, але не править.

67

Федеративна влада є органом, який відстоює інтереси держави в міждержавних стосунках. їй належить право вирішувати питання війни і миру, союзів і договорів з іноземними державами та окремими іноземцями. Федеративна влада, з одного боку, знаходиться в руках парламенту, а з іншого - здійснюється руками уряду.

На думку Локка, поділ влад є необхідною умовою забезпечення свободи, тобто умов для реалізації індивідумом своїх природних прав. Ідея мислителя про поділ влад була підтримана багатьма представниками Просвітництва.

Оригінальна державно-правова концепція знайшла відображення в творах англійського історика, філософа, економіста та публіциста **Девіда Юма** (1711-1776) - "Трактат про природу людини", восьмитомна "Історія Англії", "Ессе на суспільно-політичні, морально-естетичні та економічні теми".

Аналізуючи проблеми виникнення держави і права, мислитель виходив із того, що люди поведуться під впливом афектів і віддають перевагу особистим інтересам. Задовольняючи їх, вони ніколи не погодяться добровільно коритися владі, яка вимагає від них відмови від природних прагнень. Тому ніякі правові норми не матимуть реальної втілення без примусу. Державна влада силою свого апарату натискує на головні важелі людської психіки, з допомогою примусу і страху вимагає, щоб у дотриманні правових норм люди вбачали свій інтерес. Під страхом покарання влада застерігає від порушення норм співжиття, прищеплює особі повагу до благ інших людей.

Роздумуючи над різними аспектами суспільного життя, Юм послідовно проводить ідею, що *людина за своєю природою є слабкою істотою*. Тому часто підпадає під вплив хибних ідей і примх, керується потягом до втіхи і насолоди. Будучи колективістами за своїм походженням (від первісного стада), люди утворюють різні соціальні об'єднання (асоціації), однією з яких є держава.

Мислитель категорично відкидав як феодально-аристократичні ідеї "влади від Бога", так і буржуазні договірні концепції виникнення держави. Розробляючи власну концепцію утворення держави, він *вперше в історії вчень про державу і право чітко розмежував поняття "суспільство" і "держава" за критерієм їх виникнення*.

Суспільство, на думку Юма, виникло як наслідок розростання сімей і є продуктом власності.

Держава є органом примусу та охорони власності. Її невід'ємним атрибутом є політична влада, яка зародилася із інституту військових племінних вождів, яким народ корився з огляду на силу влади їх авторитету і "давньої звички". Із виникненням суспільства народжується уявлення людей про належний правопорядок, обов'язок і власність. Іншими словами,

68

■ явлення про правопорядок, обов'язки і власність з'являються у людей разом із виникненням суспільства: поза ним ці ідеї не існують.

Ніяка природна схильність, на думку Юма, не змогла б змусити людей ні їмовитись від загарбання чужого багатства. Якби всього було вдосталь, ю піхто б не охороняв свого майна, а значить, не було б підстав для виникнення соціального порядку. І далі мислитель приходить до висновку: норми правопорядку значною мірою залежать від інтересів індивідумів. Повага до закону закладена в самих умовах суспільного життя. Тому регулювання відносин власності слід здійснювати загальними законами, що повинні бути обов'язковими для всього суспільного загалу.

Основні категорії і поняття

Модернізація, закономірність, концепція.

Словник термінів і визначень

Модернізація - оновлення, приведення у відповідність з вимогами часу. **Закономірність** - певна впорядкованість подій, факторів, обставин життя.

Концепція - основна ідея будь-якої теорії.

Курсові завдання

1. Скласти опорний конспект вивченого модуля і термінологічний словник.

2. Питання підготовки до заліку.

2.1. Вплив перших буржуазних революцій на державно-правову думку і Європі.

2.2. Поняття суспільного договору Гроція.

2.3. Гроцій про право і процес його виникнення.

2.4. Державно-правова концепція Томаса Гоббса. 2.5. Т. Гоббс про процес становлення і розвитку держави.

2.6. Ідея природного права і суспільного договору Б. Спінози.

2.7. Тлумачення Спінозою поняття свободи.

2.8. Теорія держави Д. Локка.

2.9. Д. Локк про поділ влади в державі.

2.10. Державно-правові ідеї Д. Юма.

5. Питання для самоконтролю (відповіді можна перевірити ш додатком).

3.1. Обгрунтуйте, яким чином реалії суспільно-економічних відносин в країнах Європи доби XVI-XVII ст. справили свій вплив на розвиток державно-правової думки.

3.2. Розкрийте суть та зміст апологетики представниками державно-правової думки інтересів середнього класу власників.

69

- 3.3. Які державно-правові теорії були панівними в період ХУІ-ХУІІст.?
- 3.4. Дайте визначення права за Гроцієм.
- 3.5. Які три моменти становлення держави як політичного організму визначив Т.Гоббс?
- 3.6. Прихильником якої форми правління був Т.Гоббс?
- 3.7. Що було основоположним моментом у вченні Гоббса про право?
- 3.8. В чому полягала новизна державно-правових ідей Б.Спінози?
- 3.9. Дайте визначення держави Б.Спінози.
- 3.10. Яка форма правління, на думку Спінози, найкраще забезпечує свободу людини?
- 3.11. На які гілки поділяв державну владу Д.Локк?

Додаток

ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- 3.1. Вчені-мислителі ХУІ-ХУІІ ст. відійшли від попереднього образу людини-творця, перетворивши її на "людину-гвинтик", людину як частину природи. Політичні відносини розглядались як природні процеси, які можна спостерігати та вивчати. Заперечувався будь-який вплив надприродних сил.
- 3.2. Апологетика мислителів цього часу інтересів середнього класу власників полягала у зосередженні їхньої уваги навколо окремого індивіда, його інтересів та уподобань. Панівним стало твердження: суспільство створене для людини, а не людина для суспільства (в т.ч. і для держави).
- 3.3. Панівними теоріями були теорія природного права і суспільного договору.
- 3.4. Право, за Гроцієм, є сумою соціальних норм, які забезпечують належний порядок суспільстві, об'єднаному на основі добровільної угоди.
- 3.5. Т. Гобс визначав такі три моменти становлення держави як політичного організму: природний стан, перехід до держави, державний стан.
- 3.6. Т. Гобс був прихильником монархічної форми правління.
- 3.7. Основоположним моментом у вченні Т.Гоббса про право була аксіома про природну рівність людей у суспільстві.
- 3.8. Новизна ідей про державу і право В.Спінози полягала в тому, що він одним з перших здійснив системний аналіз демократії як форми реалізації людиною потреби свободи.
- 3.9. Держава, на думку Б.Спінози, є добровільним об'єднанням людей, яке виникає на основі суспільного договору, метою якого є дійсно свобода людини.
- 3.10. На думку Спінози, найкраще забезпечує свободу людини демократична форма правління.
- 3.11. Д.Локк поділяв державну владу на три гілки: законодавчу, виконавчу та федеративну.

70

МОДУЛЬ 3. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ПРОСВІТНИЦТВА.

Зміст дидактичної одиниці

Загальна характеристика вчень про державу і право доби Просвітництва. Політико-правова концепція Вольтера. Теорія поділу влад Монтеск'є, державно-правові погляди Жан-Жака Руссо, французьких матеріалістів-спциклопедистів. Ідеї і державно-правові вчення в Італії ХУІІІ століття.

Література

- Азаркин И.* Монтеस्कье. - М., 1988.
- Баский М.* Монтеस्कье. - М., 1965.
- История политических и правовых учений* (под ред. В Нерсесянца). - М, 2003.
- Мирошниченко М., Мирошниченко В.* Історія вчень про державу і право.-К.,2001.
- Монтеस्कье Ш.* О духе законов // Антология мировой философии: Сб. филос. Текстов, Т 1, ч 2. - К., 1991.
- Политические учения: история и современность.* Домарксистская по-литическая мысль. - М., 1976.
- Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре, или принципы политическо-ю права // Антология мировой философии ,Т 1,4 2,- К., 1991.
- Себайн Г., Торсон Т.* Історія політичної думки. - К., 1997.
- Шульжеико Ф., Наум М.* Історія вчень про державу і право. - К., 1997.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ

Просвітництво - політична ідеологія, філософія і культура періоду утвердження буржуазних відносин. Воно виникло у ХУІІ ст. в Англії і було пов'язане з творчістю Дж.Локка. Потім поширилося у Франції (ХУІІІ ст.), де знайшло відгук у творчості Монтеск'є, Гельвеція, Гольбаха, Вольтера. Просвітництво пропагувало ідеї буржуазної демократії, суспільного прогресу, рівності, праці на благо суспільства, свободи особистості, республіканського державного устрою.

Просвітители висували проблему освіти народних мас з метою очищення свідомості людей від забобонів. Вони піддавали критиці існуючі форми життя, розглядали їх як наслідок обману народів владою і

церквою, виходили з того, що в громадянському суспільстві людина стає цивілізова-

71

ною. *Характерною особливістю державно-правової думки доби Просвітництва є поєднання теорії з практикою.* Це стало можливим із поширенням практики прийняття конституцій в державах, перших спроб кодифікації права, утворення нових буржуазних держав. Саме в цей час поширилась практика цілеспрямованого державотворення, визначення форм державного правління, устрою, сфери компетенції органів влади, структури політичної системи тощо. На відміну від доби Відродження, тут по-іншому тлумачились ідеї суспільного договору і природного права. *В чому це конкретно виявилось?*

1. Якщо в теоріях ХУІ-ХУІІ ст. природне право розглядалося переважно під кутом зору потреби утвердження однакових для всіх людей прав, виходячи з того, що всі вони - люди, розумні істоти, то в теоріях ХУІІІ ст. *природне право розглядаюся вже як діяльність держави у відповідності з правовим законом для досягнення цілей суспільного договору - свободи та справедливості.*

2. Основоположна концепція договірних теорій ХУІ-ХУІІ ст. розглядала державу як своєрідну угоду між правителями (суверенами) і їх підданими (народом), за якого визнаються взаємні права і обов'язки. *Засадою договірних теорій ХУІІІ ст. було визнання того, що розумна угода між' урядом і народом - це не розмежування прав і обов'язків між: підданими і правителями, а прийняття правових законів держави, які регулюють відносини між/с людьми.* Концепція суспільного договору була зорієнтована на встановлення розумних меж втручання держави у приватне життя індивідуума і суспільства в цілому.

Історичне майбутнє просвітителі вбачали в "царстві розуму". Найвищого рівня розвитку Просвітництво досягло у Франції напередодні Великої французької революції. Згодом воно поширилось в Німеччині, Іспанії, Італії, серед слов'янських народів, відіграло значну роль у формуванні іолі-тико-правових концепцій країн Європи та Америки.

Помітною фігурою французького Просвітництва, одним з авторів нової політико-правової ідеології був Вольтер (1694-1778). Його погляди щодо держави і права, викладені в працях "Філософські листи", "Досвід загальної історії про звичаї і дух народів", зводяться до таких ідей.

По-перше - це ідея рівності людей. Мислитель був переконаний, що соціальною основою нерівності є неосвіченість, якій сприяє католицька церква. Вольтер виражав інтереси великої буржуазії, а тому не турбувався проблемами простого народу, вважаючи, що біднота не повинна мати політичних прав.

Він визнавав рівність людей як біологічних істот, але заперечував рівність соціальну. Мислитель відстоював ідею щодо можливості юридичної рівності в суспільстві, яка передбачає формальну рівність усіх перед законом і можливості набуття всіма людьми однакового статусу громадянина.

72

\ле і тут Вольтер проголошував юридичну рівність лише у сфері приватного права, заперечуючи можливість її реалізації}' сфері права публічного.

По-друге - це ідея свободи, під якою Вольтер розумів не свободу суспільства в цілому, а свободу індивіда. її основою є свобода слова, віроспо-идаання, підприємництва та свобода праці.

По-третє - це ідея влади. РЗольтер був прибічником сильної державної имади, розглядаючи її як засіб захисту від "зазіхань черні" (народу) на власність, її цьому чітко проглядається апологетика філософом інтересів власника. Однак він надавав перевагу не формам управління державою, а принципам реалізації влади, які б забезпечували свободу, законність, право класності.

По-четверте - Вольтеру належить першість у створенні оригінальної концепції "освіченого абсолютизму". Мислитель переконує, що іститут абсолютної монархії ще не вичерпав своїх можливостей. Він впав у кризу, подолати яку можна за умови правління державою високоосвічених, високоморальних монархів. Теорія "освіченого абсолютизму" не залишилась 'наукою для науки". Вона набула поширення в європейських країнах і служила ідеологією для так званих "революцій зверху" - проведення реформ по ліквідації застарілих феодальних інститутів, які не руйнували засад абсолютизму. Ініціатором і виконавцем таких реформ були монархи, які, спираючись на популярні просвітницькі ідеї, зображали абсолютистське самодержавне правління в своїх країнах як "союз філософів і монархів". Більш деталізованою була державно-правова концепція видатного юриста і політичного діяча Франції Шар.ій Луї Монтеск'є (1689-1755), яка отримала свій розвиток у творах "Перські листи", " Роздуми про причини величі і занепаду римлян", "Про дух законів".

Спробуємо дати характеристику основних концепцій великого мислителя. 1. На відміну від середньовічних філософів, Монтеск'є пов'язував *виникнення держави з об'єктивними процесами розвитку суспільства.* На його думку, держава виникає тоді, коли утверджується приватна власність, розподіл багатств, намагання індивідумів привласнити чуже багатство, що кеде до антагонізму у суспільстві. Окремі особи в суспільстві починають відчувати свою силу і прагнуть обернути благо суспільства на свою користь. В цьому кореняться причини ворожнечі між окремими особами, війн \ суспільстві і між народами. Виникнення таких війн або їх загроза підштовхують людей до встановлення законів.

На думку мислителя, у додержавному суспільстві *панувала природна свобода* індивідуума, яка забезпечувалась не силою примусу, а звичаями і традиціями. З переходом до держави така природна свобода втрачається і відновлюється у новій якості - виключно за допомогою законів.

При цьому природна свобода неминуче *набуває політичного характеру,* перебуваючи у постійному

зв'язку з правом. Монтеск'є був перекона-

73

ний, що майбутнє держави пов'язане з *політичною свободою, яка забезпечується поділом влад*. На підставі цього твердження він дає визначення держави: *держава — це суспільство, в якому діє закон*.

Не протиставляючи суспільство і державу, не виділяючи державу в окрему інституцію, Монтеск'є вважає, що найважливішим засобом державної організації суспільства і підтримання порядку в ньому повинно бути *державне законодавство*.

2. Як і Вольтер, Монтеск'є був *прихильником теорії природного права*, вважаючи, що у світі все відбувається відповідно до природної закономірності. Люди як розумні істоти можуть самі видавати закони. Але в них є закони, створені не людським розумом, тобто природні закони. До *основних природних законів* мислитель відносить:

- а) прагнення людей жити в мирі з такими, як вони самі;
- б) потяг однієї людини до іншої (любов, дружба, товариство);
- в) прагнення людини добувати собі їжу;
- г) колективізм людей, їх намагання жити в суспільстві.

Такі природні закони, на думку філософа, є взірцем абсолютної справедливості. Справедливість історично і логічно передує закону. Намагаючись вирішити дилему "право" і "закон", Монтеск'є вводить у свою теорію "дух законів". *Право розглядається ним як загальнолюдська цінність*. Його метою є свобода, рівність, безпека і щастя всіх людей. Але як тільки люди об'єднуються в суспільство, між ними закінчується рівність і починається ворожнеча.

Жити у постійному антагонізмі і протистоянні люди не можуть, а тому мусять встановлювати закони як правила поведінки (позитивні закони). У провітницькому дусі Монтеск'є тлумачить, що "людський розум править народами", але пов'язує дію закону не з самим лише розумом, а й з певними природними та географічними факторами:

- *помірний клімат* сприяв формуванню таких рис, як хоробрість, войовничість, волелюбність;
- *теплі умови життя* породжують людей ледачих, покірних, розбещених;
- *родючий ґрунт* спонукає людей до постійного його обробітку, а тому люди передають право на управління ними одній особі. Там частіше побутує монархічна (або деспотична) форма правління;
- *на неродючих землях* частіше зустрічається народне, республіканське правління.

Виходячи з таких міркувань, мислитель переконує читача в тому, що *законодавець створює закони не довільно, а з урахуванням природних умов, в яких історично сформувався народ*. В цьому і полягає дія "духу законів".

3. *Основоположною тезою теорії Монтеск'є є визнання свободи лю-дини-громадянина*. Для неї найбільшу небезпеку становить державна влада,

74

і особливо ті умови, що породжують можливість зловживати нею. Свобода і людини в державі-це - політична свобода. Мислитель підкреслював різницю між політичною свободою і свавіллям. Він зазначав, що в державі, де є закони, свобода може полягати лише в тому, щоб мати можливість робити все, що заманеться, і не бути примушеним робити те, чого не хочеться. < *Нобода*. розмірковує філософ, *є право робити те, що дозволено законами*. Якби громадянин міг робити те, що законами заборонено, то в нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити інші особи.

4. Об'єднана в державі сила окремих людей є владою. Вона може належати одній особі або декільком людям. Форму правління Монтеск'є ви-ячав на підставі того, скільки людей перебуває при владі: це може бути республіка, монархія або деспотія.

Республіканською формою правління мислитель називав таку, де влада належить всьому народові або певній кількості сімейств.

Монархією є така форма, де одноособово, на підставі закону, править монарх.

Деспотія є така форма правління, де управління державою здійснює теж одна особа. Але у своїх діях вона керується не законом, а власними забаганками.

Аналізуючи названі форми правління, Монтеск'є *віддавав перевагу монархії*, яка функціонує на основі закону. В такій державі гарантується політична свобода людини і виникають умови для реалізації принципу: "свобода є право робити все, що дозволено законами". Правда, він допускав, що політична свобода може бути реалізованою і за республіканської форми правління.

Республіку та обмежену законами конституційну монархію Монтеск'є вважав поміркованими формами правління. Але політична свобода в них може бути реалізованою тільки за відсутності

зловживання владою. А оскільки кожна людина, що володіє владою, має схильність до зловживання нею, мислитель пропонував встановити такий порядок, який би виключав цю можливість. Проти такого зловживання він пропонував запровадити механізм, в якому одна влада врівноважує іншу, щоб запобігти можливості зосередження всієї повноти влади в державі в руках однієї особи або групи керівних осіб.

5. *Наріжним каменем вчення про державу і право Монтеस्क'є є його теорія поділу влад.* На думку філософа, зловживання владою може бути виключеним лише в тому випадку, коли влада в державі побудована за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

Мислителі попередніх століть розглядали поділ влади як своєрідне врівноважування суспільних та економічних інтересів певних верств населення. Таке розмежування влади було протиположним крайній централізації, як нагадування про те, що жодний політичний організм не працюватиме зла-

75

годжено, якщо не засновуватиметься на взаємоповазі і чесній взаємодії його складових частин.

На відміну від цих поглядів, *Монтеस्क'є вперше в історії державно-правової думки поділ державної влади пов'язував із конституцією держави.* Тим самим він обґрунтував ідею правління не людей, а правління законів, тобто ідею конституційного правління. Відповідно до неї, суверен повинен дотримуватись не тільки природних, а й позитивних законів у державі.

Поділ влади Монтеस्क'є звів у систему правових стримувань і противаг, підкреслюючи, що він забезпечить верховенство закону. Це було новим у доктрині поділу влад. Саме за умови їх розподілу на законодавчу, судову і виконавчу можливий державний лад, за якого людина буде дотримуватись того, що велить закон, і не робити того, чого закон не дозволяє.

Концепцію суспільного договору як першооснову об'єднання людей у громадянське суспільство та державу демократичного типу розробив французький мислитель і письменник **Жан-Жак Руссо** (1712-1778). Свої державно-правові погляди він розкрив у творах "Про суспільний договір", "Міркування про причини і підстави нерівності".

На відміну від інших просвітителів, Руссо не апелював до розуму, а ставив на перше місце добру волю, почуття, емоції та пошану.

До чого зводилися основні ідеї вчення Руссо?

1. *Питання нерівності людей.* Первісний природний стан людей був станом справедливим. Це була доба рівності, свободи, братерства за відсутності майнового розшарування, державного апарату насильства та приватної власності. Хоч нерівність у природному стані і була, але обумовлювалася винятково фізичними і природними властивостями людей.

Із "природного" стану люди поступово переходять у "суспільний" стан. Сім'ї об'єднуються в роди, а ті - в племена. З накопиченням багатства домінуючою стає приватна власність. Відтак виникла соціально-майнова нерівність і пригноблення одних індивідумів іншими. Надлишки продуктів нагромаджуються, з'являються обмін, торгівля, зростає цивілізація.

Організованість суспільства, робить висновок Руссо, - основна причина нерівності. Та перша людина, пише він, котра огородила ділянку землі і промовила "Це моє!", а також знайшла людей, які їй повірили, і була засновником громадянського суспільства. В умовах пригноблення багатими бідних природний стан розпався. *Багаті запропонували бідним укласти так званий суспільний договір про створення державної влади та законів.* яким будуть підкорятися всі члени суспільства.

Отже, *державна*, на думку Руссо, *стала результатом своєрідної загальнолюдської угоди на засадах розуму.* її метою було забезпечення права кожному індивідуму користуватися належною йому власністю.

2. *Характеристика громадянського стану людства.* У фазу громадянського стану люди вступили, на думку філософа, з виникненням держави.

76

Копа характеризувалась як доба несправедливості та гноблення. Тому ідеал майбутнього Руссо вбачає у відновленні природного стану, але за умови ■ чрещення всіх позитивних досягнень суспільства.

Таке справедливе суспільство мислитель уявляв як *організоване спів-ч,пття незалежних, вільних, рівноправних людей, які мають спільну волю, ні* і реалізується як народний суверенітет.* Іншими словами, влада належить мпродові як корпоративному органі - учаснику суспільного договору.

3. *Народний суверенітет.* На думку Руссо, *суверенітет народу виявля-• ті,ся у здійсненні ніш законодавчої влади.* Призначення уряду - втілювати її життя закони і підтримувати належний правопорядок. В разі невиконання іслегованих повноважень уряд волею народу усувався.

Таким чином, у концепції Руссо *не знаходилося місця будь-якій формі представницького урядування,* тобто наявності законодавчого органу у формі народного представництва. Відповідно до його вчення, невід'ємний суверенітет народу заперечує будь-яке представництво. *Законодавча влада як суверенна державна влада, може і повинна здійснюватись самим наро- <> ом-сувереиом безпосередньо,* робить висновок мислитель. Отже, єдино справедливим урядуванням Руссо визнавав пряму демократію, де сувереном і керівником держави є народ. Він сформулював основні риси і ознаки народного суверенітету — *неподільність і невідчужуваність.*

4. *Форми правління.* Залежно від того, констатує філософ, кому народ доручає виконавчі функції в державі, розрізнялись такі форми правління: а) *демократія*; б) *аристократія*; в) *монархія.*

Руссо вважав "нормальним" політичним устроєм лише республіку, під якою він розумів будь-яку державу, яка управляється законами, незалежно від форми правління. Демократична форма правління прийнятна для невеликих держав; аристократична - для середніх; монархічна - для великих.

5. *Правова концепція.* Розробляючи концепцію права, Руссо послідовно проводив ідею свободи. Вона

розглядалась ним як природна сутність людини, оскільки, завдячуючи свободі, людина відрізняється від тварини, бо природна свобода полягає в незалежності. Від природи людині притаманне добро, вона не має власності, ні від кого і ні від чого не залежить, а, отже, - є вільною.

Таким чином, Руссо певною мірою ідеалізує первіснообщинні родові відносини. В такому суспільстві панувало право рівності вільних, незалежних індивідів - природне право, яке передувало державі. Установлені державою закони стали на захист привласненого окремими індивідуумами майна, а організація урядової влади створила передумови для нових поневолень. Так утворилася "химерна рівність прав", а насправді - деспотизм і сваволя. Нерівність, що виникла в період переходу від первісної природи до державного суспільства, була прихованою декларацією про рівність перед законом.

77

Своєрідний підхід до розвитку державно-правових уявлень виявили представники французького Просвітництва-так звані *матеріалісти-енциклопедисти* Дідро, Гольбах, Гельвецій.

їхні погляди на державу і право стосувались таких аспектів:

- 1) вони пропагували ідею про поліпшення засад суспільного устрою шляхом освіти монархів і народу;
- 2) найкращою формою державної організації вони вважали конституційну монархію. Монарх повинен пам'ятати, що він править від імені народу і для народу;
- 3) монархи повинні самі визнати необхідність суспільних перетворень шляхом реформ, оскільки забуття цього призводить до революції, а будь-яка революція є згубною і руйнівною для суспільства.

Представником французького Просвітництва був Дені Дідро (1713-1784). Головним аспектом політико-правових розмірковувань мислителя була природа людини. Подібно до Руссо, він теж обґрунтовував рівність людей у додержавному суспільстві, виходячи з того, що всі вони керувалися природними законами. Але люди є колективістами за своєю натурою, прагнуть жити спільно з подібними собі, а тому для задоволення своїх потреб об'єднуються у суспільство.

А далі в процесі розвитку суспільства виникає приватна власність. Ускладнені відносини між людьми вимагають управління і встановлення порядку. *Це призводить до створення держави і появи писаних законів.*

Отже, виникнення держави і появу позитивних законів у суспільстві Дідро пов'язує із суспільним договором, який є спільним волевиявленням народу. *Це - перше.*

Друге. Метою держави є забезпечення невід'ємних прав громадян та їхнього добробуту.

Третє: Допускаючи участь народу в управлінні державними справами, мислитель вважав, що право бути обраними до представницьких органів влади повинні мати виключно громадяни, які володіють власністю. Водночас філософ негативно ставився до надмірного багатства, зазначаючи, що головна функція держави повинна полягати у наданні допомоги знедоленим.

Четверте. Розмірковуючи про форми держави, Дідро вважав, що кращою є та, яка забезпечує спокійне і стабільне правління. Перевага віддавалась монархії, яка обмежувалась законом і в якій забезпечувалась можливість участі народу в управлінні політичними справами. На втілення даної мети держави повинен працювати монарх. А якщо він не забезпечує реалізації прав громадян, порушує їхні природні права, то народ може розірвати такий суспільний договір.

П'яте. Значну роль у державі відіграє право. Воно регулює всі аспекти життєдіяльності людей за допомогою закону. Всі члени суспільства у своїх обов'язках рівні перед законом.

78

Своєрідні погляди на державу і право висловлював Клод-Адріан Гель-іч-пііі (1715-1771). Свою конструкцію стосовно держави і права він будував на визнанні ролі соціального середовища в житті людини. Він стверджував, ти характер людини зумовлений соціальним середовищем, політичними і моральними установами.

Держава, на думку Гельвеція, - це закономірний продукт суспільного

Гічшітку. Вона утворюється для задоволення особистих інтересів людей.

І саме вони підштовхують людей до необхідності укладення суспільного договору і встановлення закону для охорони приватної власності. *Приват-*

на і власність знаходиться в основі суспільного договору.

Природу держави Гельвецій виводив з її мети: якщо метою держави є

і гарантія свободи і добробуту людей - це добра форма правління; якщо ж в державі понад усе ставиться задоволення особистих інтересів правителів, то така форма правління мислитель називав недоброю. З огляду на це оптимальною державою є федерація з республіканською формою правління. Так само, як і Дідро, інший мислитель з цієї когорти, Поль-Анрі Гольбах (1723-1789) вважав, що з об'єднанням у державу особисті інтереси людей відіграють визначальну роль.

У своїх міркуваннях Гольбах послідовно дотримувался думки, що від народження люди є добрими і живуть за природними законами. Зло і негаразди в суспільстві є продуктом недосконалих відносин, які запроваджуються невмілим врядуванням. А причина несправедливого врядування криється у тому, що влада зосереджується в руках тиранів і священиків, чий інтерес полягає в експлуатації народу, а не у вмілому управлінні країною.

Будучи розумними істотами, люди здатні усвідомити свій загальний інтерес. Але для цього треба дати народу освіту. Суверен (правитель), маючи владні повноваження, може стати справжнім реформатором суспільства. На думку Гольбаха, досить лише переконати суверена в тому, що чинити зло недобре, що це суперечить здоровому глузду. І коли інтерес правителя співпадає з інтересами його підданих, автоматично наступить щасливе

життя в суспільстві.

Гольбах, як і Дідро, був прибічником *обмеженої монархії*, в якій забезпечено участь народу в управлінні державними справами. Правда, право бути обраними до представницьких органів влади повинні мати тільки

власники землі.

Помітний внесок у розвиток новітньої юридичної свідомості Західної Європи зробили представники італійського Просвітництва *Дж. Віко та*

Ч. Беккарія.

Філософ-просвітитель Джамбаттіста Віко (1668-1744) відомий своєю *теорією історичного циклу*. Становлення і розвиток держави і права він розглядав не просто як історію установ, організацій і законів, а як розвиток самої політико-правової природи людини, її свідомості та діяльності.

79

Прогрес людства, його розвиток Віко поділив на три епохи: *"epochу Богів", "epochу героїв" та "epochу людей"*.

Перша епоха була божественна не за власним змістом, а за властивою тогочасним людям міфологічною формою осмислення світу. Це був час дикунства, обожнювання сил природи. Державність відсутня, не існує юридичних норм. Законами є лише містика і пророцтва оракулів. Жерці управляють суспільством, а право базується на божественному авторитеті.

Держава другої, героїчної епохи - це аристократична республіка, яка обумовлювала відповідні риси законодавства. Закони створювалися для користі правителів, які жорстоко пригнічували підданих. Право тут виступало як право сили.

У третій епоці, "віці людей", - природа людини отримує можливість повного розвитку.

Встановлюється громадянське суспільство для всіх людей, а не для привілейованих, як у попередню епоху. Головними принципами політико-правового життя стають свобода, юридична рівність і загальне благо. Право як мірило і норма свободи поширюється на всіх людей, набувають повного розвитку три взаємопов'язані засади права: власність, свобода і захист.

Цій добі притаманний республікансько-демократичний устрій або представницька монархія з достойними людської гідності правами і свободами, які забезпечують народний суверенітет.

Засновником класичної школи в науці кримінального права був італійський юрист, публіцист, прихильник доктрини природного права **Чезаре Беккарія** (1738-1794), автор знаменитого твору "Про злочини і покарання". Логіка роздумів мислителя зводилась до наступного:

- У природному стані люди були вільними, рівними і незалежними, але перебували в стані ворожнечі і свавілля.

- З метою організації спокійного і безпечного життя вони добровільно укладають суспільний договір, створивши верховну владу, уповноваживши її на підставі законів забезпечити гідне людини життя.

- Сподівання людей на краще життя виявилися марними. Скрізь запанувало насилля і несправедливість, оскільки закони, які впроваджувались верховною владою, захищали інтереси небагатьох. Особливо помітним це стало у системі покарання, де за одні і ті ж правопорушення багаті і бідні несли різні покарання. Саме в соціальній нерівності, яка закріплюється правом власності, криється причина несправедливості і зла, робить висновок філософ.

Беккарія спробував запропонувати *рецепти попередж-ення злочинності і оздоровлення суспільства*:

По-перше, монархам пропонувалося більше уваги приділяти не власним амбіціям, а справам своїх підданих.

80

По-друге, філософ закликає до поступового зрівняння всіх громадян у і серіальних умовах життя і моральних вигодах.

По-третьє, він висловлюється за поширення освіти і поліпшення вихо-:.....я народ)¹.

По-четверте, мислитель пише про запровадження мудрих законів і ■..іклі і кас до рівності всіх перед законом.

По-п'яте, юрист нагадує про необхідність впровадження законності і і .ірантій прав людини в суспільстві.

Приділяючи значну увагу запобіганню злочинності, вчений застерігав: Краще попереджувати злочини, ніж карати за них. Саме в цьому головна мгіа кожного доброю законодавця". Надійним дороговказом до цього є рінумне законодавство та освічений народ, вихований на нормах свободи.

Курсові завдання

1. Скіаети опорний конспект вивченого модуля і термінологічний словник.

3.13. Беккарія здійснив спробу запропонувати шляхи попередження г'ючінності і оздоровлення суспільства, застерігаючи при цьому: "Краще попереджувати злочини, ніж карати за них".
83

МОДУЛЬ 4. ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ США ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Зміст дидактичної одиниці

Характерні риси державно-правової думки колишніх англійських колоній у Північній Америці періоду визвольних змагань. Погляди на державу і право Томаса Пейна. Політико-правові ідеї Томаса Джефферсона та Дж. Медісона. Відображення вчень американських просвітителів у "Декларації незалежності". Погляди на державу і право централістів-федералістів (Адамса, Гамільтона).

Література

Америкалские просветители. Избранные произведения. В 2-х т. - М., 1968.
История политических и правовых учений (под ред. В. Нерсесянца). - М., 1999.
Мірошніченко М., Мірошніченко В. Історія вчень про державу і право. - К., 2001.
Политические учения: История и современность. - М., 1976.
Реев Н. Политические взгляды американских федералистов // Из истории политических учений. - М., 1976.

Себайн Г., Торсон Т. Історія політичної думки. - К., 1997.

Шульженко Ф., Андрусак Т. Історія політичних і правових вчень. - К., 2002.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ

Впродовж тривалого часу Північна Америка була регіоном колоніальної експансії Англії, що призвело до утворення на Атлантичному узбережжі континенту 13 англійських колоній. На суспільне життя колоній-поселень значною мірою впливали як зовнішній чинник (воєнне протистояння Англії своїм суперникам по колонізації), так і внутрішній фактор (ідейна боротьба між поселенцями - прибічниками англіканської церкви та протестантами-кальвіністами).

Ця боротьба не обмежувалася вимогами "очищення" віри та з'ясування, яка з конфесій більше відповідає християнським заповідям. Головною метою ідейного протистояння *однієї частини протестантів* було розширення ролі церкви в суспільстві, виборювання нею права полі-

84

нічного впливу в державі. Вони обстоювали практику вирішення релігійних проблем у їх взаємозв'язку із загальнодержавними.

Друга частина протестантів - пуритани - вважали офіційну англіканську церкву віровідступною, яка відступила від християнських заповідей. Пізніше цей напрям радикального нуриталізму отримав назву "сепаратистів" або "індепендів" (незалежних). Вони зазнавали жорстоких переслідувань з боку королівського уряду Англії і офіційної англіканської церкви. І те підштовхувало їх до переселення в Голландію та американські колонії. І їд час одного з таких переселень з Англії та Голландії за океан *з'явилося першоджерело американської конституції* - угода, що була укладена ними на кораблі "Мейфлауер", метою якої стало створення громадянського і політичного організму для підтримки порядку та безпеки.

Третя частина протестантів - помірковані пуритани (пресвітеріани) відображали антифеодальні настрої англійської буржуазії як у метрополії, так і у колоніях. Радикальний пуританізм сприйняв ідеологію відродження ранньохристиянських заповідей і рівності людей в релігійному та світському житті. Він був близький до релігійних ересей Європи і заклав основи революційно-демократичної політико-правової ідеології періоду боротьби за незалежність північноамериканських колоній.

В ідейній боротьбі названих напрямів протестантизму пуританські мислителі сприяли розвитку уявлень про народний суверенітет, республіканський демократизм, які знайшли відображення в державно-правових розробках, серед яких - "Основні положення", проголошені в 1639 р. в Коннектікуті, та "Массачусетська хартія вольностей" 1641 і 1648 рр.

Помітний вплив на політико-правову свідомість колоністів справила "Декларація незалежності", схвалена III континентальним конгресом 4 липня 1776 р. Тут вперше на континенті проголошувалась природно-правова рівність людей, які за своєю природою є вільні і незалежні та від народження наділені Всевишнім правом на життя, безпеку, набуття і володіння власністю.

В ході війни за незалежність американських колоній політико-правова думка в них остаточно окреслилась і стала розвиватися у двох напрямках:

- а) представники *першого* - Б. Франклін, Т. Пейн і Т. Джефферсон відстоювали ідеї демократичної республіки, народного суверенітету, прав і свобод громадян, самостійності штатів;
- б) *другий* напрямок був представлений централістами-федералістами Дж. Адамсом, А. Гамільтоном, Дж. Медісоном. Розділяючи погляди демократів про верховенство влади народу в державі, вони висловлювались за сильну централізовану федеральну владу.

І все ж, незважаючи на розбіжності в державно-правових поглядах, *всі названі мислителі і політичні діячі були прихильниками теорії природного права і суспільного договору.*

Представник буржуазно-демократичного крила американського Просвітництва **Бенджамін Франклін** (1706-1790) відстоював ідею щодо права кожного народу на самовизначення, на укладення суспільного договору (держави). Якщо такий договір не відповідатиме інтересам підданих, вони мають повне право його переглянути.

Мислитель розглядав Англію і північноамериканські колонії-штати як дві рівні і суверенні частини Британської імперії, кожна з яких керується власним законодавством. Саме Б.Франклін був ініціатором і автором плану об'єднання штатів у конфедерацію, проект якого під назвою "Сполучені колонії Північної Америки" у 1748 р. був направлений до Англії. Проект був відхилений англійським урядом, що і спонукало колонії діяти в цьому напрямі більш рішуче.

Серед діячів часів боротьби колоній за незалежність в числі найбільш радикальних прихильників демократичного крила помітною постаттю був **Томас Пейн** (1737-1809) - учасник Великої французької буржуазної революції, який потім переїхав до північноамериканських колоній. Найвідомішими його працями є "Здоровий глузд" і "Права людини".

1. Пейн запропонував *назву майбутньої держави* — "Сполучені Штати Америки". Він піддав гострій критиці поширену в колоніях думку, що після відокремлення від Англії північноамериканські колонії будуть не в змозі забезпечити для себе цивілізований розвиток. Будучи впевненим у перемозі колоній, він пропонував після отримання суверенітету встановити в них республіканську форму правління.

2. Одним з перших Пейн *чітко розмежував поняття "суспільство" і "державу"* за критерієм їх виникнення, роллю і призначенням. Суспільство створюється потребами людей, сприяє їх щастю, позитивно об'єднує їхні прагнення; держава та уряд є результатом людських вад, їх мета полягає в застереженні людей від негативних вчинків, захисті життя і свободи громадян. Походження та існування влади ґрунтується виключно на згоді народу.

3. *Форми правління* Т.Пейн поділяє на два види: а) *виборно-представницькі*; б) *спадкові*. Держави, в основі правління яких закладено принцип виборності і представництва, є республіками; а ті з них, де влада передається в спадок, - монархії та аристократії. Урядування вимагає таланту та здібностей, а оскільки ці якості у спадок не передаються, то в менш освічених народів частіше зустрічається монархічна або аристократична форма правління.

4. Т.Пейн обґрунтував *ідею народного суверенітету*, захитав право народу на повстання, революцію та на створення власної держави. Він обстоював ідею свободи і рівності прав людини.

Будучи прибічником природного права, мислитель зазначав, що позитивне право має відповідати вимогам природного права. На думку Пейна,

86

народ є єдиним джерелом влади, користуючись яким він створює законо-їличі і виконавчі органи.

Закони в державі має ухвалювати однопалатний парламент, обраний на підставі конституції зі щорічною ротацією однієї третини його складу. До складу законодавчого органу слід обирати представників всіх верств населення. Основою процвітання держави є приватна власність її громадян.

Представником радикального демократичного крила був **Томас Джефферсон** (1743-1826) - просвітитель, філософ, політичний діяч, автор "Декларації незалежності".

1. Виражаючи погляди середнього прошарку населення американських штатів, філософ вважав його основою держави. Він протестував як проти ілпдіив, так і проти безмежного багатства, відстоював приватну власність. Характерно, що *право на власність* мислитель розглядав *не як природне право* (як це, наприклад, пропагував Локк), а *як право громадянське*, тобто таке, яке походить від волі держави.

2. Джефферсон визнавав, що всі люди від природи рівні і наділені Богом *невід'єлиаин правами*, серед яких домінуючими є *права на життя, свободу, власність*. Для забезпечення цих прав люди створюють уряди, доручаючи їм владу. Якщо якась форма правління порушує приписи природного права, то народ зобов'язаний скористатися своїм правом замінити або скасувати її та встановити нову владу, здатну забезпечити щасливе життя.

3. Логічним продовженням аналізу принципу народного суверенітету стало обґрунтування Т.Джефферсоном *форм правління*. Монархія та олігар-ія не в змозі забезпечити природні права людини. Їх реалізація можлива тільки в республіці. Лише вона може дати можливість кожному громадянину брати участь в управлінні народними справами. Причому, республіканські принципи повинні впроваджуватися як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях Це, на думку мислителя, стане гарантією прав людини і попередженням несправедливості.

Народ бере участь у справах управління державою через своїх представників, які обираються на певний термін і перебувають під постійним контролем з боку суспільства.

Серед централістів-федералістів, які поділяли погляди демократів про верховенство влади народу в державі, але виступали проти правління більшості, був Джон Адамс (1735-1826).

Він поділяв погляди Т.Джефферсона щодо необхідності і закономірності досягнення штатами політичної незалежності. Для доказу своєї правоти мислитель навів низку історичних і юридичних документів та матеріалів.

У своїй праці "На захист конституції урядової влади в Сполучених Штатах Америки" Дж. Адамс виклав *основні принципи державного устрою*, серед яких: а) принцип поділу влад на законодавчу, виконавчу і судову;

87

б) систему "стримувань і противаг" гілок влади. Вони отримали закріплення в Конституції СНІ А 1787 року.

Мислитель вважав, що за наявності противаг гілок влади можна допустити існування монархії, де знать контролює правителя, а міністри контролюють знать. Але його соціальним ідеалом була *змішана форма правління*, при якій законодавчим органом був би двопалатний парламент (верхня палата — аристократична, нижня - демократична) і підпорядкована йому виконавча влада.

Ідею сильної централізованої федеральної влади відстоював **Алексан-дер Гамільтон** (1757-1804). За часів президентства Дж. Вашингтона він обіймав посаду міністра фінансів, що дозволило йому здійснити кредитно-фінансові реформи, заснувати державний банк, запровадити нові митні тарифи.

А. Гамільтон був прихильником держави із сильною внутрішньою і зовнішньою політикою, а тому засуджував самостійність штатів, а конфедерацію вважав державою в державі, яка породжує анархію.

Цей політичний і державний діяч підтримував думку Дж. Адамса щодо того, що в державі можливе зловживання владою. Щоб йому запобігти, необхідно впровадити у державний механізм систему "стримувань і противаг". Тільки поділ на три гілки може забезпечити стабільність держави та захистити інтереси її громадян. *Головна мета держави полягає у захисті приватної власності*.

На думку політика, законодавчий орган має бути двопалатним і володіти, за його образним висловом, "гаманцем". Виконавча влада повинна бути централізованою і сильною (і володіти "мечем"). Судді мають бути незалежними та довільно призначеними на свої посади і володіти тільки мудрістю.

Що стосується форми правління, то на перших порах Гамільтон відстоював обмежену монархію, а згодом став прихильником президентської республіки з широкими повноваженнями глави держави.

Федераліст **Дж. Медісон** (1751-1836) був близький за своїми поглядами до Гамільтона та Джефферсона, вважаючи, що виключно республіка може забезпечити як природні, так і політичні права громадян. *За практичне втілення в життя республіканської (форми правління, концепції рівноваги і розподілу повноважень гілок влади він отримав звання "батька американської конституції"*.

Саме завдяки Медісону ідеї природного права, республіканської форми правління, концепція рівноваги та розмежування гілок влади були матеріалізовані в Конституції США.

Дж. Медісон відстоював прогресивну на той час ідею про суспільний договір, був прибічником теорії природного права, захищав конституційне закріплення прав людини і громадянина.

88

Будучи на перших порах прихильником пристосування аристократичного правління до нових умов, він врешті-решт віддав перевагу республіканській формі. Саме вона, на думку вченого, може забезпечити внутрішню і праведливість, порядок і збереження суверенітету. До того ж, республіка і гарантує і забезпечує права людини, серед яких - право на власність та по-і і **підні** права. Свободу громадян гарантує і загальне виборче право, а також можливість їхньої участі у законотворчому процесі.

У своїх філософських роздумах Дж. Медісон зробив спробу з'ясувати причини соціальних конфліктів і дійшов висновку, що ними є соціальна нерівність і економічний інтерес фракцій. Під категорією "фракція" він розумів сукупність громадян, які об'єднані певним інтересом, поглядами, діями. Уряд повинен запобігати соціальним конфліктам, чинити перешкоди фракціям в реалізації їх вимог і цілей.

Курсові завдання

1. Скласти опорний конспект вивченого модуля і термінологічний словник.

2. Питання підготовки до заліку.

- 2.1. Загальна характеристика державно-правової думки в північноамериканських колоніях.
- 2.2. Державно-правові погляди Б. Франкліна.
- 2.3. Ідеї держави і права Т. Пейна.
- 2.4. Конституційні погляди Т. Джефферсона.
- 2.5. Державно-правове вчення Дж. Адамса.
- 2.6. Ідея централізованої федеральної влади А. Гамільтона.
- 2.7. Погляди на державу і право Дж. Медісона.

3. Питання для самоконтролю (відповіді молена перевірити за до-іНітком).

- 3.1. Що поєднувало прихильників двох напрямів політико-правової думки американських колоній?
- 3.2. Хто з мислителів запропонував назву майбутньої держави -Сполучені Штати Америки"?
- 3.3. На які види поділяв форми державного правління Т.Пейн?
- 3.4. Вкажіть на різницю в тлумаченні права власності Локка і Джефферсона.
- 3.5. Дайте обґрунтування Т. Джефферсоном форм державного правління. 3.6. Які основи

державного устрою, розроблені Дж. Адамсом, отримали втілення в конституції США?

3.7. За які заслуги Дж. Медісона назвали "батьком американської конституції"?

89

Додаток ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

3.1. Мислителі і політичні лідери двох напрямів політико-правової думки американських колоній були прихильниками теорій природного права і суспільного договору.

3.2. Назву запропонував Томас Пейн.

3.3. Томас Пейн поділяв форми правління держав на два види: 1) виборно-представницькі. Такі держави є республіками; 2) спадкові. Держави з таким правлінням є монархіями або аристократіями.

3.4. Локк розглядав право на власність як природне право людини, а Джефферсон - як право громадянське, тобто таке, яке встановлюється волею держави.

3.5. Природні права людини, на думку Т. Джефферсона, не в змозі забезпечити монархія та олігархія. Це може зробити лише республіка, оскільки тільки вона може дати можливість кожному громадянину брати участь в управлінні народними справами.

3.6. Розроблені Дж. Адамсом основи державного устрою (принцип поділу влади на три гілки та система "стримування і зважування" гілок влади) згодом були втілені в Конституції США 1787 року.

3.7. Дж. Медісона назвали "батьком американської конституції" за практичне втілення в життя республіканської форми правління і концепції рівноваги та розмежування гілок влади.

МОДУЛЬ 5. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ І ПРАВОВОЇ ДУМКИ В НІМЕЧЧИНІ

Зміст дидактичної одиниці

Особливості становлення політичної та правової думки в Німеччині. Вчення І. Канта про право, його філософсько-методологічні основи. Визначення права та його класифікація. Погляди на державу. Ідеї міжнародного права. Вчення Р. Гегеля про державу і право, його розуміння філософії права. Погляди на цивільне суспільство та державу. Міжнародно-правові ідеї. Теоретична концепція права і "замкненої торгової держави" Й. Г. Фіхте.

Література

Гайденко П. Философия Фихте и современность. - М., 1979. Редель Г. В. Ф. Философия права. - М., 1983.

История политических и правовых учений (под ред. В. Нерсесянца). - 2003.

Кант И. Метафизика нравов // Сочинения, т. 4. - М., 1965. Мірошниченко М., Мірошниченко В. Історія вчень про державу і право. - К., 2001.

Нерсесянц В. С. Гегелевская философия права: история и современность. - М., 1974.

Нерсесянц В. С. Редель. - М., 1979.

Нерсесянц В. С. Право и закон. - М., 1983.

Плюштинский А. Учение Ределя о государстве и его уголовно-правовая теория. - М., 1993.

Себайн Г., Торсон Т. Історія політичної думки. - К., 1997.

Тихомиров Ю. Основи філософії права. - М., 1997.

Шульженко Ф., Наум М. Історія вчень про державу і право. Курс лекцій. - К., 1997.

Шульженко Ф. П., Андрусак Т. Г. Історія політичних і правових вчень. - К., 2002.

М.

90

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ

Державно-правова думка Німеччини кінця XVIII - поч. XIX ст. сформувалася під впливом ідеології Просвітництва та ідей Великої французької буржуазної революції. Представники німецької філософії намагалися відійти від католицьких концепцій спілкування людини з Богом, займалися по-

91 шуками шляхів безпосереднього аналізу історичного прогресу людства. За критерій такого прогресу брався ідеал Царства Свободи. Реальна історія розглядалася як процес досягнення цього ідеалу, як саморозвиток "розумного духу" в сфері земного буття.

Державно-правові концепції розглядуваного періоду представлені визначними мислителями - Кантом, Гегелем, Фіхте.

Родоначальником німецької класичної філософії, ідеологом буржуазного прошарку суспільства був Іммануїл Кант (1724-1804). Він належав до просвітителів, які вірили в прогрес людства як у скеровану розумом прямолінійну еволюцію. Свою державно-правову концепцію він виклав у працях "До вічного миру", "Метафізичні засади вчення про право", "Ідеї загальної історії під космополітичним кутом зору".

1. В основу державно-правової концепції Канта покладено етику. Послідовно проводиться ідея, що людина є найвищою цінністю в навколишньому світі, вона не може бути засобом реалізації чийось планів, оскільки володіє власною гідністю. Людина є суб'єктом моральної свідомості. У своєму житті вона має керуватися моральними законами, які є обов'язковими для виконання щодо всіх, оскільки вони є апріорними.

Людина є сама по собі господар, вона визначає свою мету і відповідно до неї - свою поведінку. Але багато хто із людей використовують свободу, керуючись власними уподобаннями, емоціями, що нерідко призводить до свавілля.

2. Кант стверджував, що порушення вимог морального закону веде до свавілля, яке може і повинно бути обмежене правом. Філософ дає визначення права. Це — *сукупність умов, за допомогою яких свавілля однієї особи збігається із свавіллям іншої під кутом зору загального закону свободи, і які запобігають юридичним конфліктам у суспільстві.*

3. Філософ намагався дати пояснення *відмінностей мою правом і мораллю*. Право має своїм призначенням регулювати зовнішню сферу поведінки людини, її вчинки. Суб'єктивні мотиви поведінки, думки людини, її внутрішній світ, переживання та емоції правом не охоплюються, бо це є сфера моралі. Ніхто не має права диктувати людині, задля чого вона має чинити саме так, в чому вона вбачає своє особисте "я", благо і щастя. Більше того, ніхто не має права силою погроз вимагати від неї виконання цих вказівок.

4. Мислитель вказує на істинне *завдання права - гарантувати моралі такий соціальний простір, в якому змогла б вільно реалізовуватися свобода індивіда*. Досягти цього покликання право зможе за умови, коли воно буде загальнообов'язковим і здійснюватиметься силою примусу.

5. Кант підкреслював, що загальнообов'язковість права забезпечується засобами примусу. Носієм цього примусу є держава, яка зобов'язана функціонувати в рамках вимог права, а її устрій і режим мусять максимально відповідати принципам права.

92

Походження держави Кант розглядав як акт договору міме людьми, що укладається з метою взаємної вигоди. Укладаючи таку угоду, люди відмовляються від частини своєї зовнішньої свободи, щоб надійніше використати іншу її частину, яка буде забезпечена правовою гарантією.

Мислитель вказав на необхідну умову стабільного життя в державі - це забезпечення правового порядку та попередження деспотизму. Досягти такого стану можна встановленням в державі узгодженої взаємодії трьох властей:

- а) *законодавчої, яка належить суверенній, "колективній волі народу";*
- б) *виконавчої, яка зосереджується в руках законного правителя і яка підпорядковується законодавчій владі;*
- в) *судової, яка призначається виконавчою владою.*

6. Характеризуючи право, Кант розрізняв три його категорії: а) *природне право*; б) *позитивне право*; в) *справедливість*. Джерелом природного права є само собою зрозумілі, очевидні принципи (вроджені ідеї); джерелом позитивного права - воля законодавця; справедливість - це щастя особи, яке не передбачається і не регулюється законом.

В свою чергу природне право поділялось на приватне і публічне. Приватне право регулювало відносини людей стосовно власності, публічне - відносини між громадянами, які об'єднані в союз громадян (державу). Центральним інститутом публічного права є народний суверенітет. Народ може брати участь у встановленні порядку в державі шляхом прийняття конституції, яка б виражала його волю. Обґрунтовуючи ідею народного суверенітету, Кант наділив виборчим правом людей з високим майновим цензом.

7. Своєрідним був підхід мислителя до *форм правління*. Він піддав аналізу абсолютизм, аристократію і демократію, на основі чого зробив висновок: *демократичною є та форма, де влада побудована за принципом поділу її на законодавчу та виконавчу.*

8. Державно-правове вчення Канта було пронизане *миротворчими ідеями*. По-перше, він категорично висловлювався проти застосування сили у вирішенні міждержавних відносин, пропонував керуватися нормами права і здорового глузду.

Актуальною була висунута філософом концепція світового союзу незалежних правових держав. Такий союз міг би виступати в ролі охоронця свободи і незалежності суверенних держав, захисником і гарантом миру. В уяві мислителя світовий союз держав повинен бути добровільним. Він називав його "державою народів", "федерацією вільних держав". Йшлося не про чергову світову імперію, а саме про співтовариство (конфедерацію) вільних і незалежних держав, яка могла б припинити своє існування за спільною згодою її суб'єктів.

По-друге, Кант обґрунтував ідею *"всесвітнього громадянства"*, захищаючи право вибору людини місця перебування чи проживання в будь-якій

93

частині світу, в будь-якій державі. В той же час мислитель не заперечував державного громадянства, не протиставляв йому право всесвітнього громадянства, вказував, що таке право категорично

виключало завоювання і будь-які вияви експлуатації одних народів іншими.

Грунтовну спробу наукового аналізу і пізнання сутності держави і права було зроблено німецьким філософом **Георгом-Вільгельмом-Фрідріхом** Регелем (1770-1831). Його відомі праці - "Філософія права", "Феноменологія духу", "Філософія духу", "Конституція Німеччини" та ін.

Державно-правову проблематику його вчення можна умовно звести до таких основних напрямів.

Перше. В центрі творчих інтересів Гегеля впродовж усього його життя перебували проблеми права, моралі та моральності і особливо свободи. Проаналізувавши зміст поняття свободи як конкретно-історичного явища, він робить висновок, що це - не ідеал, до якого має прагнути людство, не пройдений етап в житті суспільства, його красиве минуле. Свобода є сьогоденна дійсність, теперішній актуальний стан суспільного буття.

Увесь історичний шлях розвитку людства — це реалізація ідеї права або свободи. У зміст свободи Гегель вкладав розум, а оскільки природа наділила розумом лише людину, то саме людина поєднує в собі розум і свободу. Все, що суперечить розуму, є свавілля, тобто несвобода в реальній дійсності.

Втіленням свободи в реальному житті є *право*, конкретною формою вираження якого є *закон*, який обмежує свавілля. А знаряддям реалізації ідеї свободи і права є держава. Ідеалізуючи свою державу, Гегель стверджував, що найбільш адекватного виразу поняття свободи досягло в громадянському суспільстві - Пруській правовій державі.

Друге. Державно-правова концепція стала синтезом платонівсько-аристотелівських поглядів на державу як субстанцію і цілісний організм з християнським вченням про визнання індивідуальних прав і свобод, рівності всіх перед законом.

Подібно до того, як у Платона і Арістотеля тільки полісна організація суспільства забезпечує справедливість і право, так і у Гегеля свобода, право, справедливість можуть бути реалізованими тільки в державі, яка відповідає своєму ідеалові-"субстанційній" державі.

Що таке субстанційна держава?

На думку філософа, вона історично передує громадянському суспільству і є підґрунтям його розвитку. Без державного устрою народ позбавлений власної історії. В уявленні мислителя, всесвітня історія - це поступальний розвиток людства до сформування конкретних державних форм. У первіснообщинному ладі (Гегель називає його "доісторичним часом") не існує ніяких державних форм, а тому всі є "невільні", оскільки там панує свавілля дикунів і йде боротьба за виживання.

Третє. Намагаючись пояснити поступальний розвиток людства від

94

"несвободи" (первіснообщинної організації) до "субстанційної держави" та і громадянського суспільства, Гегель вдається до виокремлення в історії людства трьох основних фаз: східної, античної (греко-римської) та герма-

по-християнської.

-Східна фаза уявляється Гегелем як деспотизм ("неістинна" монархія), оскільки по-справжньому вільним там є лише монарх-деспот. На зміну колективному свавіллю дикунів (первісне суспільство) прийшло індивіду-і-не свавілля правителя, яке уособлено в нормах закону. Монарх-деспот шручається в особисте життя своїх підданих, розпоряджається державною і особистою власністю підданих як своєю. Тому тут власність, сім'я, державність не мають індивідуалізованих форм, а розчиняються у загальному, суспільному.

-Антична фаза породжує демократичний або аристократичний устрій, при якому вільні лише окремі індивідууми (в першу чергу, громадяни), а більшість цього права позбавлена (наприклад, не громадяни, раби, поневолені жителі держави - ілоти у Спарті та ін.). В державах античного світу свобода визнається вже не за одним монархом-деспотом (як на Сході), а за групою осіб (в аристократичних державах) або за багатьма (в демократичних республіках).

- Германо-християнська фаза, яка виникає в надрах античного світу, надає особі у лоні релігійного буття можливість знайти саму себе і свою духовну свободу. Тут людина визнається конкретною особою і водночас образом Божим. Вона є і самоціль, і самоцінність всього навколишнього.

Ідеалізуючи благотворний вплив германського нашестя на Рим, філософ зазначає, що у Римській державі християнський дух не міг знайти можливості для адекватної державної актуалізації, і лише германці надали йому таку свободу. *Тільки у середньовічному германсько-християнському світі свобода, мораль вперше неподільно поєднуються з індивідуумом, а свобода усвідомлюється не як надбання окремих правителів (на Сході), груп осіб чи частини населення (в античних країнах), а як загальносуспільне багатство.*

Четверте. На переконання Гегеля, *європейська державність* довела свою здатність поступового здійснення свободи для всіх, а тому вона має бути *монархією*. В той же час таке єдиновладдя монарха повинно доповнюватися (але не обмежуватися) представництвом всіх у станових зібраннях (станово-представницька монархія) та участі деяких в управлінні (аристократичне правління). Таке поєднання цих форм правління приводить Гегеля до підтримки *конституційної монархії, заснованої на принципі поділу влад.*

Тільки в умовах конституційної монархії, на думку мислителя, можливий найбільший вияв позитивної (тобто розумної) свободи. Під цим поняттям він розумів не свободу окремого індивіда або

держави, а свободу державно-організованого народу (нації), яка поєднує в собі свободу окремих індивідів.

95

П'яте. Погляди Гегеля на свободу, її реалізацію в умовах німецької державності поєднувались з його трактуванням державно-організованого народу, який має всі підстави створити громадянське суспільство.

Що собою являло громадянське суспільство за Гегелем?

Це опосередкована через працю система потреб, яка ґрунтується на принципі панування приватної власності і на загальній формальній рівності людей. Іншими словами, в умовах існування державно-організованого народу (нації) люди рівні між собою. Вони є абсолютно вільними особистостями, рівними в їхньому однаковому праві на приватну власність. Але не в розмірах володіння цією власністю, а з огляду на те, що *право приватної власності є підвалиною формальної (тобто правової) рівності людей у громадянському суспільстві.*

Поняття громадянського суспільства філософ трактував як буржуазне суспільство, як історичну реальність. Він піддав його ґрунтовному аналізу, узагальнивши цивілізаційні здобутки буржуазного суспільства, що утвердилися тоді в Європі. *До основних характеристик громадянського суспільства* Гегель відніс:

- наявність взаємодії і взаємозв'язку незалежних один від одного індивідуумів. Такий зв'язок осіб здійснюється на основі їхнього розуміння того, що конкретний індивід не зможе реалізувати свою мету в повному обсязі, не співвідносячи свою власну діяльність з інтересами інших членів суспільства;
- усвідомлення індивідом своєї залежності не тільки від результатів власної праці, а й від блага інших осіб;
- усвідомлення універсальної, всебічної залежності потреб та інтересів всіх членів суспільства.

У громадянському суспільстві роль особи є визначальною. Коли вона зможе подолати свій власний егоїзм, який владно диктує їй, що інші люди для неї "ніщо" або лише засіб для досягнення мети, тільки тоді вона спроможна зайняти громадянську позицію. Вона є позицією загальнолюдського інтересу, що і є запорукою реалізації дійсної свободи людини.

В чому полягає дійсна свобода особи? На думку Гегеля, *вона полягає в усвідомленні індивідуумом того, що він є часткою субстанційної держави, а його призначення - підпорядковувати свої особисті інтереси та вчинки загальному державно-організованому народу (нації).*

Таким чином, відповідно до вчення Гегеля, істинного розуміння свободи і можливості її досягнення та реалізації індивід набуває в державі, бо держава - це втілення ідеї свободи і права. Йдеться про справжню позитивну свободу, яка передбачає певні обмеження, на думку Гегеля, розумні обмеження. У цьому відношенні право виступає як міра свободи. Конкретною формою вираження права є закон. Втілене в законі право набуває всезагальності і регулює зовнішні аспекти суспільних відносин.

96

Своєрідний підхід до з'ясування проблем сутності держави і права мав місце у вченні Йоганна-Готліба Фіхте (1762-1814) - філософа, представника німецького класичного ідеалізму.

1. В основі його вчення, методологічною основою державно-правової концепції був *суб'єктивний ідеалізм*. Мислитель вважав, що об'єктивна дійсність не існує поза межами свідомості людини. Необхідність у право-їх настановах диктується не об'єктивними факторами взаємин у суспільстві, а самосвідомістю. Право виводиться з "чистих форм розуму", коли один індивідуум повинен визнавати особисту свободу та свободу інших осіб, що його оточують.

В межах загальносуспільної свободи кожна людина прагне реалізувати особисту свободу. При цьому вона не завжди може діяти в рамках суспільних правил. А тому, щоб устремління індивідуума не виходили за межі загальної свободи, узгоджувалися з нею, *необхідна правова свідомість людей, основою якої повинен бути правовий закон.* Саме він покликаний врегульовувати дії та вчинки людей у зовнішньому світі, у взаєминах з іншими людьми для реалізації особистої свободи.

2. У державно-правовій концепції Фіхте *держава розглядається як самоціль.* Що це означає?

Людина за своєю природою є істотою творчою, вільною в своїй діяльності, постійно прагне до реалізації потреби свободи. Але в реальному житті індивідуальна свобода людини порушується. Щоб цього не було, необхідно встановити панування закону, чого можна досягти лише завдяки примусові. Ця обставина і викликає до життя апарат примусу - державу. У примусі держави концентрується єдина колективна воля, яка формується прийняттям державного договору між розумно вільними людьми.

Державний договір поєднує в собі три типи суспільних відносин: договір про власність, договір про захист, договір про об'єднання. Проводячи ідею про те, що єдина колективна воля концентрується у примусі, а апаратом примусу є держава, *Фіхте заперечував ідею поділу влади в державі.* На його думку, для запобігання можливим зловживанням з боку держави (як апарату примусу) необхідно створити вищу контрольну інстанцію - *ефо-рат* (такий орган вперше зустрічається в державній структурі Спарти). Він повинен призначатися народом, стояти над державою та володіти правом забороняти незаконні дії влади.

3. *Загальна воля людей є основою законодавства держави.* Така аксіома наштовхує мислителя на думку про те, що в процесі схвалення конкретних законів немає потреби враховувати волю окремих людей.

Воля однієї людини може порушити закон, і це вважається порушенням вимог загальної волі, тобто правопорушенням. Але скасувати закон таке правопорушення не може, навіть якщо воно мало несприятливі наслідки для волі індивідуума. Закон залишається чинним. На думку філософа, *правапорух*-

7 — 4-2005

97

шень буде значно менше, якщо закони, що схвалюються держаною, матимуть такі гарантії свободи, що їх кожна особа сприйматиме як особисті.

4. Під впливом ідей французьких соціалістів-утопістів в 1800 р. Фіхте написав працю "Замкнена торгова держава", в якій запропонував *проект держави з надмірною етатизацією (одержавленням) усіх сфер суспільного життя*. В чому суть проекту?

По-перше, захищаючи право людини на працю і достойне життя, Фіхте *вважав державу не самоціллю, а засобом досягнення ідеального суспільного устрою*. В ньому люди, озброєні наукою і максимально використовуючи техніку, будуть вирішувати проблеми повсякденного буття без надмірних зусиль.

По-друге, держава створює умови для розвитку продуктивних сил. Вона *детально регулює виробництво і розподіл*, суворо регламентує побут, втручається в особисте життя людей. В "ідеальній державі" існує замкнена торгова система, гроші мають право обігу лише на внутрішньому ринку. З іншого боку, як апарат примусу, держава не може обійтись без органів поліції, які здійснюють жорсткий державний контроль, стежать за кожним громадянином, контролюють його проживання та переміщення.

По-третє, така тоталітарна державна система повинна перетворити країну в самодостатній і самозабезпечувальний організм. В ньому *панієне місце відводиться приватній власності*, але такої, яка є трудовою, тобто створеною власною працею людини. Фіхте був категоричним противником приватної власності на землю, вважаючи, що земля належить Богові, а людині надається можливість лише її обробляти і використовувати.

Основні категорії і поняття

Критерій, апріорі, ілоти, суб'єктивний ідеалізм, етатизація.

Словник термінів і визначень

Критерій - мірило для визначення, оцінки предмета або явища, ознака, взята за основу класифікації.

Апріорі наявне у свідомості людини знання, яке передує досвіду.

Ілоти - напіввільне Спарти.

Суб'єктивний ідеалізм - філософська течія, прибічники якої увесь матеріальний світ розглядають як сферу прояву свободи людського духу. Для них поза людською свідомістю не існує об'єктивної реальності.

Етатизація - одержавлення тієї чи іншої сфери суспільного буття.

Курсові завдання

1. Скласти опорний конспект вивченого модуля і термінологічний словник.

2. Питання підготовки до заліку.

98

2.1. Особливості становлення політичної та правової думки в Німеччині. 2.2. Вчення І.Канта про право, його філософсько-методологічні основи. 2.3. Визначення І.Кантом права та його класифікація. 2.4.1. Кант про походження держави і форми правління. 2.5. Ідеї міжнародного права в творчості І.Канта. 2.6. Вчення про державу і право Гегеля. 2.7. Характеристика Регелем філософії права. 2.8. Погляди Гегеля на громадянське суспільство і державу. 2.9. Теоретична концепція права Фіхте. 2.10. Теорія "замкнутої торгової держави" Фіхте.

3. Питання для самоконтролю (відповіді можна перевірити за додатком).

3.1. Дайте визначення права за Кантом.

3.2. Як І Кант трактував відмінності між правом і мораллю?

3.3. В чому вбачав Кант істинне завдання права?

3.4. Як тлумачив Кант походження держави?

3.5. Які категорії права покладені Кантом в основу характеристики цієї інституції?

3.6. В чому полягали відмінності між приватним і публічним правом за Кантом?

3.7. Яку форму правління І.Кант вважав демократичною?

3.8. В чому суть кантівської ідеї "всесвітнього громадянства"?

3.9. В чому сутність гегелівської державно-правової концепції?

3.10. Які фази в історії розвитку людської цивілізації окреслив Гегель?

3.11. Яку форму правління відстоював Гегель?

3.12. Чим і яким було в уяві Гегеля, громадянське суспільство?

3.13. Дайте трактування Гегелем дійсної свободи особи.

3.14. Як відомо, Фіхте заперечував ідею поділу влади в державі. Який механізм запобігання зловживання владою він запропонував?

3.15. Який "рецепт" запобігання правопорушенням запропонував Фіхте?

3.16. Охарактеризуйте ставлення Фіхте до приватної власності.

Додаток

ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ ДЛІА САМОКОНТРОЛІЮ

3.1. За тлумаченням Канта, право є сукупність умов, за допомогою яких свавілля однієї особи збігається із свавіллям іншої під кутом зору загального закону свободи і запобігає юридичним конфліктам у суспільстві.

3.2. І.Кант вважав, що право призначене регулювати зовнішню сферу поведінки людини, її вчинки. А мораль охоплює сферу суб'єктивних мотивів поведінки людини, її думки, внутрішній світ, переживання та емоції.

99

3.3. Істинне завдання права І.Кант вбачав у гарантуванні моралі такого соціального простору, в якому мала б змогу вільно реалізовуватися свобода індивіда. Досягти цієї мети право зможе за умови, коли воно буде загальнообов'язковим і впроваджуватиметься силою примусу.

3.4. Походження держави І.Кант розглядав як акт договору між людьми, що укладався з метою взаємної вигоди.

3.5. В основу характеристики права Кант поклав три категорії: природне право; позитивне право; справедливість.

3.6. І.Кант вважав, що приватне право регулює відносини людей стосовно власності, а публічне - відносини між громадянами, об'єднаними в державу.

3.7. І. Кант вважав демократичною ту форму правління, де влада побудована за принципом поділу її на законодавчу і виконавчу.

3.8. Не заперечуючи державного громадянства. Кант обґрунтував ідею "всесвітнього громадянства", захищаючи право вибору людиною місця перебування чи проживання в будь-якій державі світу.

3.9. Державно-правова концепція Гегеля являла собою поєднання пла-тонівсько-арістотелівських поглядів на державу як субстанцію і цілісний організм з християнським вченням щодо визнання індивідуальних прав і свобод, рівності всіх перед законом.

3.10. У своїх філософських поглядах на державу Гегель визначив три фази в історії розвитку людської цивілізації: східну, античну та германо-християнську.

3.11. Гегель відстоював конституційну монархію, - засновану на принципі поділу властей.

3.12. В уяві Гегеля, громадянське суспільство являло собою опосередковану через працю систему потреб, яка ґрунтувалась на принципі панування приватної власності і на загальній формальній рівності людей.

3.13. За ученням Гегеля, дійсна свобода особи полягає в усвідомленні індивідумом того, що він є часткою субстанційної держави, а його призначення - підпорядкувати свої особисті інтереси та вчинки державно-організованому народу (нації).

3.14. Фіхте вважав, що для запобігання зловживанням з боку держави слід створити вищу контрольну інстанцію-ефорат, який повинен призначатися народом, стояти над державою і володіти правом забороняти незаконні дії влади.

3.15. На думку Фіхте, правопорушень у державі буде значно менше, коли закони, які ухвалюються державою, міститимуть такі гарантії свободи, що їх кожна особа сприйматиме як особисті.

3.16. Фіхте відводив приватній власності панівне місце у своїй ідеальній державі, розуміючи під нею не всяку власність, а таку, яка створена особистою працею людини. Приватну власність на землю він заперечував.

100

МОДУЛЬ 6. ІСТОРИЧНА ШКОЛА ПРАВА. ПОЛІТИЧНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ МИСЛИТЕЛІВ ФРАНЦІЇ ТА АНГЛІЇ ХVІІІ - ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Зміст дидактичної одиниці

Історична школа права як особливий напрям правової думки. Державно-правові погляди Гуго. Вчення Ф.-К. фон Савіньї та Г.Пухта. Аналіз но-ппіко-правової ідеології представників французького та англійського буржуазного лібералізму. Роль учень представників лібералізму в подальшому розвитку буржуазного світогляду.

Література

Кочекьян С. Социологические взгляды Опоста Копта // Советское го-сударство и право. - 1957, №12.

Мірошніченко М., Мірошніченко В. Історія вчень про державу і право. -К., 2001.

Нерсесянц В.С. Право и закон. - М., 1983.

Шульженко Ф., Наум М. Історія вчень про державу і право. Курс лекцій. - К., 1997.

Шульженко Ф., Андрусак Г. Історія політичних і правових вчень. - К., 2002.

МАТЕРІАЛ ДЛІА ВІВЧЕННЯ

Як особливий напрям у державно-правовій думці мислителів Європи нового часу історична школа права виникла наприкінці ХVІІІст. в Німеччині. Головна увага її представників була прикута до проблем

виникнення і а історичного розвитку права.

Засновником її був **Густав Гуго** (1764-1841) - професор Геттінгенського університету. Його соратниками і послідовниками були **Фрідріх-Карл фон Савіньї** (1779-1861) та **Георг-Фрідріх Пухта** (1798-1846).

В центрі історичної школи права, яка виникла і розвивалась як своєрідна реакція на Велику французьку буржуазну революцію, *перебували проблеми історії Народу*, поняття народного духу. В розумінні вчених, народ є єдністю окремих осіб, яка базується на органічних зв'язках між станами і групами суспільства. Дух народу виростає із традицій і формується віками, через те він і є визначальним у правотворчих процесах.

101

Послідовники історичної школи права вважали, що для правильного розуміння процесів розвитку державно-правових явищ визначальне значення має вивчення і осмислення їх історичного розвитку. В основі концепції представників історичної школи права було *твердження про обумовленість позитивного права цілим рядом об'єктивних факторів*. Позитивне право являє собою не лише сукупність приписів держави, її законодавчих органів, а й норми, які складаються самі по собі, у ході розвитку суспільства і його вдосконалення.

Гуго порівнював право з мовою, а його творення - з формуванням правил гри. Як і мова, право не встановлюється договором, не запроваджується за чимось вказівкою, не дане Богом; а як правила гри - складається незалежно від волі людей.

Право утворюється стихійно, з плином часу, з необхідності невідкладного вирішення спірних питань. А тоді поступово, завдяки практиці, встановлюються тверді правила. Спочатку виникає позитивне право, яке походить від звичаєвого права. В ньому відображаються народний дух, народна свідомість. Право твориться не стільки завдяки законодавству, скільки через самостійний розвиток, через стихійне утворення відповідних норм спілкування, що їх приймає народ. А закони лише доповнюють, конкретизують позитивне право, а не творять його.

Таким чином, на думку Гуго, *юридичні норми та інститути формуються і розвиваються в процесі розвитку суспільства*. Те, що приписує закон, не завжди відображає те, що відбувається на практиці. Такий стан суспільства мислитель вважав нормальним, оскільки багато хто з громадян держави не знає змісту законів. Зате фактичний стан речей добре знайомий кожному, а тому, зауважував Гуго, необхідно схвалювати будь-який наявний стан речей.

Представник історичної школи права *Ф.-К. фон Савіньї вважав право витвором народного духу*, складовим елементом цілісної народної культури. Виходячи з такого порівняння, мислитель зауважував, що право, як і культуру, не можна встановлювати довільними бажаннями окремих індивідуумів чи групи осіб. Право формується в процесі співжиття народу. Об'єдналим началом, яке творить народ з окремих індивідуумів, є спільна правосвідомість і громадська діяльність.

Норми права еволюціонізують разом з розвитком національного духу. Цей органічний процес подібний до розвитку людського організму від зародку до мислячої істоти. Водночас Савіньї не заперечував ролі і значення юристів у розробці права. Він поділяв розвиток права на два етапи (стадії):

а) *стадія природного права*. Тут право формується безпосередньо у свідомості народу і проявляється як звичаєве право;

б) *стадія вченого права*. Тут воно формується вченими-юристами, які виступають як представники народу, виразники народної правосвідомості.

102

І на цій стадії право існує, з одного боку, як складова частина життя народу, а з іншого - як особлива наука, юриспруденція.

Ще один представник історичної школи права - *Г.Пухта* вважав, що *призначення діючих у суспільстві юридичних інститутів є закріплення без імін реально існуючого порядку*. Позитивні закони безсилі протистояти злу, яке супроводжує суспільство. Найбільше, на що вони здатні, це - впорядкувати звичаєве право і політичну структуру, які формуються історично під впливом змін самого народного духу. Тому законодавець повинен максимально враховувати стан народного духу, максимально точно виразити "загальне переконання нації", закріпити його у нормах права.

На думку мислителя, специфічні особливості того чи іншого права зумовлені особливостями народу, віддзеркалюють народний дух. Відображаючи погляди антиіндивідуалістів, Пухта вважав, що *воля окремолюдини не відіграє у праві жодної ролі. Право складається волею історичної необхідності, воно є результатом тих обставин, які історично склалися у суспільстві*. "Право, - писав він, - це вираз загальної волі всіх учасників правового спілкування". Основним поняттям права є свобода.

Визначаючи, що право є продуктом національного духу певного народу, Г. Пухта не заперечував існування загальних засад і принципів права, які мають міжнародний характер, стоять вище нації. Вони дають змогу одному народу запозичувати правові норми інших народів, застосовувати їх для регулювання відносин у власній країні. Тим самим пояснювалась широка рецепція римського права в країнах Західної Європи.

Держава, вважав Пухта, створюється тією ж силою, що й право. Її основою є також народний дух. "Дух народу творить державу", - писав мислитель. Розвиток держави відбувається так само органічно, як і

права.

Містика народного духу, проголошена представниками історичної школи права, не знайшла свого розвитку у філософсько-юридичних поглядах сучасників.

В першій чверті XIX ст. набув розвитку *інший напрям політико-правової ідеології*, де переважали спочатку інтереси особистості, а потім держави. Він набув подальшого розвитку в творчих представників французького та англійського буржуазного лібералізму - *Бенжамена Констама, Алек-сіса де Торквіля та Ієремії Бентама*. Якщо спробувати зробити узагальнення їхніх державно-правових поглядів, то їх можна звести до наступного :

- на відміну від Німеччини, тут *прогрес усвідомлювався з прагматично-утилітарного боку матеріального перетворення світу*. Тобто, прогрес людського розуму, досягнення науки і техніки та пов'язане з ним зростання добробуту і комфортності життя мислились як закономірний рух людства до кращого майбутнього;

- в основу своїх політичних, економічних і правових поглядів ліберальні мислителі поклали *принцип найбільшого щастя для найбільшого числа людей*;

103

- вони започаткували формування у суспільній свідомості *буржуазного індивідуалізму та протиставлення держави і громадянського суспільства як самостійних сфер суспільного буття*;

- ставили вимогу *вилучити із життя людей будь-які обмеження і перешкоди*, що стоять на заваді реалізації їхніх прав, вільної діяльності і са-мореалізації;

- *заперечували втручання держави у вільне підприємництво*. Держава повинна лише забезпечувати функціонування і захист громадянського суспільства, регулювати сферу правопорядку.

В цілому, *в основу державно-правових вчень ліберальних мислителів був покладений утилітаризм*. Ідея особистої свободи, свободи приватної власності, обмеження впливу держави на економічне життя суспільства, відстоювання ідеї поділу влади, що пропагувалися цими мислителями, *мали непересічне значення для формування теоретичних засад громадянського суспільства і правової держави*.

^x√ Означені ідеї виклав у своїй державно-правовій концепції Бенжамен Констан (1767-1830), відомим твором якого є "Курс конституційної політики". *Головним аспектом його вчення є співвідношення особи і держави, у якому царілсним каменем була проблема індивідуальної свободи*. Під нею мислитель розумів перш за все свободу приватної власності, яка досягається шляхом обмеження впливу держави на економічне життя суспільства і поділом влади на гілки.

Констан підкреслював, що свобода індивіда є необхідною умовою формування правової держави і громадянського суспільства. Політична свобода виступає у ролі підсобного, у порівнянні з особистою свободою, інституту. Її значення полягає у гарантуванні особистої свободи. В той же час ігнорування політичних прав становить безпосередню загрозу для особистої свободи. Мислитель не ставив знак рівності між свободою і народовладдям. Необмежена влада народу небезпечна для особистої свободи, що переконливо довела яacobінська диктатура у Франції.

Значну увагу приділяв Констан *функціям держави*, які повинні бути підпорядковані інтересам індивіда. Права людини мають служити критерієм обмеження державної влади незалежно від того, кому вона належить. Держава сприймалась мислителем як своєрідний управитель на службі у суспільства. Вона повинна отримати від суспільства чіткий обсяг повноважень, який встановлюється з точки зору суспільної доцільності. Завданням держави є перш за все забезпечення безпеки індивідуума. Що стосується особистої економічної сфери, то вона повинна бути захищена від втручання держави, оскільки таке втручання і зайва регламентація ніякої користі не принесуть.

Форма держави і система її органів. Мислитель засуджував будь-яку форму держави, де існує "перевищення влади" і відсутні гарантії особистої

104

свободи, до яких Констан відносив: а) *суспільну думку*; б) *право*; в) *поділ <; іад*; г) *чітко встановлена межа дії інститутів державної влади*.

Політичним ідеалом Констан була конституційна монархія. Її перевага вбачалась мислителем у тому, що в особі конституційного монарха суспільство набуває "нейтральної влади", яка базується на історичних і ре-ігійних традиціях. Вона перебуває поза трьома владами (законодавчою, виконавчою, судовою), попереджує можливі їх конфлікти, забезпечує їх взаємодію.

Констан визнавав *необхідність народного представництва*. Політична свобода полягає саме в тому, що громадянин беруть участь у виборах до представницької установи, яка входить до системи найвищих органів влади і являє собою *владу законодавчу*. *Влада виконавча* здійснюється міністрами, відповідальними перед парламентом. Міністри, як і виборна палата парламенту, мають право законодавчої ініціативи. Особливо наполегливим був мислитель у наданні міністрам депутатського мандату. Це, на його думку, є таке запобіжним засобом щодо конфронтації законодавчої і виконавчої влади. Констан називає самостійною *судовою владою*. Вона повинна бути незалежною внаслідок незмінності суддів, призначуваних королем. До особливої гілки мислитель відносить муніципальну владу або владу місцевого самоуправління.

Досить оригінальною є конструкція *правового вчення Констан*. Як уже зазначалось, у розумінні

вченого особиста свобода полягає у підлеглості одним тільки законам. Але тут виникає дилема: яких саме законів стосується це правило?

- Якщо підпорядковуватися тільки тим законам, які ми вважаємо справедливими, то тоді неминуче наступить анархія, оскільки у кожного своє уявлення про справедливість.

- Якщо ж беззаперечно підпорядковуватися всім законам, то тоді ми будемо приречені підкорятися найжорстокішим установкам і найнезакон-нішим властям.

Який же вихід? Констан виробив свого роду лакмусовий папірець для несправедливих законів. На його думку, до них слід віднести:

- а) закони, які обмежують легітимні свободи;
- б) закони, що стають на перешкоді тим діям, які вони не повинні забороняти;
- в) закони, які приписують здійснювати аморальні дії.

З точки зору Констан, закон перестає бути законом, якщо: 1) він має зворотну силу; 2) встановлює нерівність між особами; 3) передбачає відповідальність за діяння близьких і рідних.

Зрозуміло, що визначення критерію закону важливо з теоретичної точки зору, але воно мало що давало для орієнтації індивіда у практичному житті. Тому мислитель чітко формулює загальний позитивний обов'язок

105

для всіх випадків, коли закон здається несправедливим: не бути його виконавцем. Це стосується як посадових осіб, так і рядових громадян країни.

Одним з перших представників французького лібералізму, який досягнув значення і важливості демократії, був **Алексіс де Токвіль** (1805-1859). Якщо не рахувати декількох статей, Токвіль написав всього дві роботи - "Демократія в Америці" та "Старий порядок і революція" (вона не була завершена). Але обидві вони мали величезний успіх і до сьогодні вважаються класикою ліберальної політичної думки.

[Демократія, рівність, свобода в трактуванні Токвіля.]

Головна ідея концепції Токвіля полягає у визнанні *неминучості занепаду аристократії і приходу до влади середніх верств населення*. Час, в якому він жив, мислитель назвав "великим демократичним переворотом". Тому утвердження демократії в Європі є неминучим, оскільки єдина альтернатива демократії - "тиранія цезарів".

Серцевиною демократії є рівність. Токвіль вказує на християнські витоки формально-правової рівності. Вивчивши демократію на практиці, мислитель дійшов висновку, що демократична рівність у владі зовсім не означає політичної свободи. Доказом цього є якобінська диктатура у Франції, яка проголосила принципи рівності, але стала душителям свободи.

Небезпека рівності полягає у втраті індивідуальності людини, яка призводить до утвердження уявлення про те, що інтерес суспільства - все, а інтереси особи - ніщо.

На думку Токвіля, *свобода - це необхідність постійно робити вибір у чомусь і нести відповідальність за його наслідки*. Ось чому "немає нічого важчого, ніж вчитися жити вільно". Лише завдяки свободі людина може самореалізуватися. А чекати від свободи див і матеріального задоволення марно. Сама по собі демократія ще не є гарантом свободи особи. "Якщо хто-небудь з Вас вірить в те, що людина, наділена необмеженою владою, може застосувати цю владу на шкоду своїх противником, - пише Токвіль, - то чому Ви не хочете допустити, що так само може чинити і більшість?" На протипагу уявленням (наприклад, Руссо) про природне поєднання інтересів особи з інтересами більшості вчений вказує про можливу *"тиранію більшості"*.

Токвіль робить висновок, який є досить актуальним і сьогодні, що демократичні вибори не завжди приводять до влади достойних людей. "Природа демократії така, - продовжує Токвіль, - що вона змушує народні маси не допускати видатних людей до влади."

2. Гарантії свободи особи в демократичній державі.

Вивчивши наявний на той час блискучий зразок поєднання свободи і рівності - США, Токвіль намагається спрямувати європейські держави в бік свободи і демократії.

По-перше, до числа гарантії свободи особи мислитель відносить федеральну Конституцію США. Особливим досягненням американської де-

106

мократії, те, що Основний Закон держави був розроблений найвидатнішими людьми Америки - "аристократами духу і знань".

По-друге, гарантією збереження свободи особи є децентралізація влади. Якщо урядова централізація в США є досить високою, особливо на рівні штатів, то адміністративна - практично відсутня. Багато питань місцевої значення перебувають в руках общини. Коріння общинної демократії Токвіль вбачав у історичних традиціях американського народу.

По-третє, особливо відмічає Токвіль незалежне становище суду. Авторитет суду в США досить високий. Причину цього мислитель вбачає у тому, що американці визнали за своїми суддями право

обґрунтовувати свої рішення, виходячи в першу чергу із Конституції, а потім уже - із законів.

По-четверте, вчений відмічає *демократичні якості самих американців*: індивідуалізм, здоровий консерватизм, повага до закону, відсутність соціальних конфліктів у суспільстві, оскільки перед усіма прошарками суспільства відкриваються рівні можливості у самоутвердженні і досягненні власної мети.

По-п'яте, *юридизація суспільно-політичного життя США*. Майже кожне політичне питання набуває юридичного змісту, а його обговорення стає засобом поширення юридичних знань. Цьому сприяють і суди присяжних, які є своєрідною безплатною школою народної просвіти в галузі права, виховуючи громадян у дусі законності.

Разом з тим Токвіль бачить "темні плями" на обличчі американської демократії. Серед них - панування суспільної думки, яке нерідко приводить до відсутності незалежного мислення і свободи дискусії. Це і є елемент

"тиранії більшості".

Ідеї демократизації політичних і правових інститутів держави пропагував у своєму політико-правовому вченні англійський філософ і юрист **Ієремія Бентам** (1748-1832).

1. На його погляд, *головною метою держави* є створення умов для досягнення користі і щастя кожною людиною. Для досягнення цієї мети держава зобов'язана сприяти розвитку приватної власності, яка дозволить подолати бідність, а відтак - збільшити загальну користь. Важливим важелем у створенні умов для розвитку приватної власності є ефективна боротьба зі злочинністю.

2. Бентам послідовно проводить думку, що обов'язковою умовою в досягненні суспільного ідеалу є *демократизація політичних інститутів*. З цією метою демократизувати слід не лише організацію державної влади, а й всю політичну систему суспільства. Для досягнення цього він закликав до розширення виборчих прав, надаючи їх жінкам. На переконання мислителя, з допомогою демократичних інститутів (таких, як вільна преса, громадські дискусії, публічні зібрання) можна буде контролювати діяльність законодавчої і виконавчої влад.